

**AFGANİSTAN'IN EKONOMİ POLİTİKASINA YÖN
VEREN SİYASİ ETKENLER**

**2023
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ**

Sayed Asrar SHARUKH

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**AFGANİSTAN'IN EKONOMİ POLİTİKASINA YÖN VEREN SİYASİ
ETKENLER**

Sayed Asrar SHARUKH

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

**KARABÜK
Nisan 2023**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
KISALTMALAR	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU	12
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	12
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	12
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	13
1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE.....	14
1.1. Ekonomi Politikği: Kuramsal Yaklaşımlar	14
1.1.1. Merkantalist Yaklaşım.....	14
1.1.2. Liberal Yaklaşım	16
1.1.3. Marksist Yaklaşım.....	17
1.2. Uluslararası Politik Ekonomi	18
1.3. İstikrar	21
1.3.1. Siyasal İstikrar	21
1.3.2. Sosyal İstikrar	23
1.3.3. Ekonomik İstikrar	23

1.4. Az Gelişmişlik.....	24
1.5. Yoksulluk.....	27
1.6. Yolsuzluk	31
2. AFGANİSTAN’IN TARİHÎ-SİYASÎ GELİŞİM SÜRECİ VE SOSYO-EKONOMİK POTANSİYELİ	35
2.1. Ülke Profili ve Genel Bilgiler	35
2.1.1. İklimi.....	36
2.1.2. Etnik Yapı.....	36
2.1.3. Demografik Yapı.....	37
2.2. Jeopolitik Konumu ve Önemi.....	37
2.3. Eski Çağlardan Dürrânîlere Kadarki Dönemde Afganistan Tarihi.....	39
2.3.1. Ahmed Şah Dürrani ve Afgan Devletinin Teşekkülü.....	41
2.4. Afgan-İngiliz Savaşları ve Afganistan’ın Bağımsızlığı.....	42
2.5. Bağımsızlık Sonrası Gelişmeler	43
2.5.1. Zahir Şah Yönetimi	44
2.5.2. Davut Han’ın Darbesi ve Cumhuriyet’in Kuruluşu.....	45
2.5.3. Sovyet Saldırısı ve Halk Ayaklanması	46
2.6. Taliban’ın Yükselişi ve Sonrası Gelişmeler.....	47
2.7. 2004’e kadarki dönemde Afganistan’ın Anayasal Sisteminin Gelişim Süreci	51
2.7.1. Anayasa.....	51
2.7.2. 2004 Anayasası ve Devlet Sistemi.....	53
2.8. Afganistan’ın Ekonomik Potansiyeli.....	56
2.9. Makroekonomik Göstergeleri.....	57
3. AFGANİSTAN’IN EKONOMİ POLİTİĞİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER. 63	
3.1. Doğal Faktörler	63
3.1.1. Coğrafi Faktörler	63
3.1.2. Ulaşım Olanaklarının Yetersizliği.....	65
3.2. İç Faktörler.....	66
3.2.1. Ekonomik Sorunlar	66
3.2.2. İç Güvenlik Sorunu.....	68
3.2.3. Etnik Ayrımcılık	69
3.2.4. Aşırıçılık ve Terör	70

3.2.5.	İç Göçler	71
3.2.6.	Eğitim Sorunları	73
3.2.7.	Uyğurucu	74
3.3.	Dış Faktörler	77
3.3.1.	Küresel Güçlerin Rekabeti.....	77
3.3.2.	Küresel Cihat ve Uluslararası Terör.....	79
3.3.3.	Ekonomik Destek Programlarının Yetersizliği.....	81
3.4.	İkili İlişkilerin Ekonomi Politikası Üzerinde Etkisi	82
3.4.1.	ABD	82
3.4.2.	Avrupa Birliği	85
3.4.3.	Çin	86
3.4.4.	Hindistan	88
3.4.5.	Rusya.....	91
3.4.6.	İran.....	94
3.5.	Türkiye-Afganistan İlişkilerinin Ekonomik Boyutu	96
SONUÇ		100
KAYNAKÇA.....		106
ÖZGEÇMİŞ		121

TEZ ONAY SAYFASI

Sayed Asrar SHARUKH tarafından hazırlanan “AFGANİSTAN'IN EKONOMİ POLİTİKASINA YÖN VEREN SİYASİ ETKENLER” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

.....

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. Savunma sınavı tarihi: 25/04/2023

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Osman KURTER (KBÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Turgay DÜĞEN (ÇAKÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Müslüm KUZU

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Sayed Asrar SHARUKH

İmza :

ÖNSÖZ

Bu çalışma, uzun yıllar kanlı savaşlar nedeniyle dünyanın belli başlı ülkeleri tarafından işgal tabi tutulan ve alt yapılarının devamlı savaşlar tahrip edilmiş Afganistan üzerine yazılmıştır. Tez çalışmam ve eğitimim boyunca ilminden faydalandığım tez danışmanım, kıymetli hocam Prof. Dr. Ali ASKER'e, tecrübelerinden yararlanırken göstermiş olduğu hoşgörü ve sabırdan dolayı teşekkür ediyorum. Ayrıca, tez savunmasında yapmış oldukları yapıcı eleştiri ve tavsiyelerden dolayı jüri üyeleri Dr. Öğr. Üyesi. Turgay DÜĞEN ve Dr. Öğr. Üyesi Osman KURTER hocalarıma minnettarım. Tezin teknik hazırlıkları konusunda şahsıma destek veren ve beni motive eden arkadaşlarım Büşra ERBİL ve İhsan Haşim KUTLUK'a derin bir teşekkür borçluyum. Tez çalışmam süresince yanımda olan aileme, özellikle de sevgili anneme ve babama ne kadar teşekkür etsem azdır, hakları ödenmez.

ÖZ

Afganistan, dünyanın en sorunlu bölgelerinden biri olarak bilinmektedir. Ekonomik kalkınmanın yanı sıra, güvenlik ve istikrar alanında ciddi sorunlar yaşayan Afganistan, 20. yüzyıl boyunca yoğun siyasi olaylara sahne olmuştur. Sovyet işgali boyunca ülkenin farklı toplum ve aşiretleri silahlı mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Sovyet ordusu geri çekildikten sonra bahsi geçen gruplar iktidarı ele geçirmek uğruna birbirleriyle kanlı çatışmalara girmişlerdir. Bu çatışmalar ülkenin ekonomik-sosyal sorunlarını daha da derinleştirmekle kalmamış, zaten kırılğan olan ulusal birliği derinden sarsmıştır. Afganistan'ın ekonomi politikasına yön veren faktörler ele alan tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konunun kavramsal ve kuramsal çerçevesi ele alınmıştır. Bu bölümde Afganistan'ın durumunu karakterize eden teorik bilgilere açıklık getirilmiş olup, ekonomi politiğine ilişkin kavramsal yaklaşımlar, uluslararası politik ekonominin içeriği, istikrar ve türleri, az gelişmişlik, yoksulluk ve yolsuzluk kavramları üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde Afganistan'ın tarihî-siyasî gelişim süreci ve sosyo-ekonomik potansiyeli ele alınmıştır. Bu bölümde Afganistan'ın kısa tarihi gelişim süreci, iktidarlar, cumhuriyetin kuruluşu, Sovyet işgali, Taliban'ın iktidara gelmesi vd. konulara değinilmiş. Ayrıca Anayasa ile öngörülen devlet sisteminin yapısı ve işleyişine değinilmiştir. Üçüncü bölümde Afganistan'ın ekonomi politiğini etkileyen faktörler irdelenmiştir. Bu bölümde coğrafi faktörler, iç faktörler (ekonomik sorunlar, iç güvenlik sorunu, etnik ayrımcılık, aşırıçılık ve terör, iç göçler, eğitim sorunları ve uyuşturucu) ele alınmıştır. Ayrıca dış faktörler olarak küresel güçlerin rekabeti, küresel cihat ve terör, ayrıca ABD, AB, Çin, Hindistan, Rusya ve İran'la ilişkiler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Afganistan; Ekonomi Politiği; Taliban; Uluslararası İlişkiler

ABSTRACT

Afghanistan is known as one of the most troubled regions in the world. Alongside economic development, Afghanistan has faced serious challenges in terms of security and stability, throughout the 20th century, it has been a stage for intense political events. Different communities and tribes in the country carried their armed struggles during the Soviet occupation. After the withdrawal of the Soviet army, these groups engaged in bloody conflicts among each other to seize power. These conflicts not only further deepened the country's economic and social problems but also profoundly undermined the already fragile national unity. The thesis work which examines the factors shaping the Afghanistan's economic policy is consists of three parts. The first part addresses the conceptual and theoretical framework of the subject. This section provides clarity on the theoretical information that characterizes the situation in Afghanistan and focuses on conceptual approaches to the political economy, the content of international political economy, stability and its types, underdevelopment, poverty, and corruption concepts. The second part examines the historical and political development process of Afghanistan and its socio-economic potential. This section handles into the brief history of Afghanistan's development process, different regimes, the establishment of the republic, the Soviets occupation, Rise of the Taliban, and other related topics. Additionally, the structure and functioning of the state system as envisioned by the constitution are discussed. The third part examines the factors influencing Afghanistan's political economy. This section covers geographical factors, internal factors (Economic problems, Internal security issues, ethnic discrimination, extremism and terrorism, internal migrations, educational issues, and narcotics), and external factors such as global power competition, global jihad and terrorism. Moreover, it focuses on the relationships with the United States, the European Union, China, India, Russia, and Iran.

Keywords: Afghanistan; Political Economy; Taliban; International Relations

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Afganistan'ın Ekonomi Politikasına Yön Veren Siyasi Etkenler
Tezin Yazarı	Sayed Asrar SHARUKH
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	25/04/2023
Tezin Alanı	Uluslararası Politik Ekonomi
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	121
Anahtar Kelimeler	Afganistan; Ekonomi Politikası; Taliban; Uluslararası İlişkiler

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Political Factors directing Afghanistan's Economic Policy
Author of the Thesis	Sayed Asrar SHARUKH
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	25/04/2023
Field of the Thesis	International Political Economy
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	121
Keywords	Afghanistan; Political Economy; Taliban; International Relations

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADB	: Asya Kalkınma Bankası
AİSA	: Afganistan Yatırım Destek Ajansı
ANDS	: Afgan Ulusal Kalkınma Stratejisi
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BAMF	: Alman Federal Göç ve Mülteciler Dairesi
BM	: Birleşmiş Milletler
ÇHC	: Çin Halk Cumhuriyeti
DTİH	: Doğu Türkistan İslami Hareketi
ISAF	: Uluslararası Güvenlik Destek Gücü
İŞİD	: Irak ve Şam İslam Devleti
İMF	: Uluslararası Para Fonu
NATO	: Uluslararası Para Fonu
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TTP	: Tehrik-i Taliban Pakistan
UNDP	: Birleşmiş Milletlerin Kalkınma Programı
UPE	: Uluslararası Politik Ekonomi
USAID	: Uluslararası Kalkınma Ajansı

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu çalışmada, Afganistan'ın ekonomi politiğine yön veren temel etkenler irdelenecektir. 11 Eylül sonrası dönemde ülke, iç savaşlar, terörizm ve zayıf ekonomik yapı nedeniyle birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunların çözümüne yönelik olarak, Afganistan'ın siyasi yapısı, kültürel ve ticari ilişkileri, coğrafya konumu ve diğer faktörler ele alınacaktır. Afganistan'ın ekonomisi, ülkenin zorlu coğrafyası, iç savaşlar ve sınır ötesi terörizmle mücadelesi nedeniyle oldukça zayıftır. Bu nedenle, ülkenin ekonomi politiğinde güvenlik, istikrar ve kalkınma öncelikli hedefler arasında yer almaktadır. Siyasi sorunlar da Afganistan'ın ekonomi politiği üzerinde önemli bir etkidir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırma'nın amacı, Afganistan'ın içinde bulunduğu durumu, bu ülkenin ekonomi politiğine etki eden faktörler doğrultusunda açıklamaktır. Bugün Afganistan dünya'nın en istikrarsız, ayrıca geri kalmış ülkelerinden biridir. Bu geri kalmışlığın nedenlerinin irdelenmesi temel faktörlerin belirlenmesi açısından önemlidir. Afganistan'ın Türkiye ile iyi ilişkilerinin dikkate aldığımızda bu konuda yazılacak herhangi bir tezin, Türkçe alan literatürüne katkı sağlayacağı kaçınılmazdır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

İlk olarak, Afganistan'ın ekonomi politiği hakkında mevcut literatür taranarak, daha önce yapılan çalışmaların sonuçları ve bulguları değerlendirilecektir. Bu aşamada, birincil ve ikincil kaynaklar kullanılacaktır. İkincil kaynaklar, literatürdeki Türkçe, İngilizce ve Farsça kaynaklardan makaleler, raporlar ve veri tabanlarındaki diğer kaynaklardan oluşurken, birincil kaynaklar, Afganistan'da resmi haber kanallarında yapılan haberlerden ve röportajlardan elde edilecektir.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Bu çalışmanın hipotezi, Afganistan'ın ekonomi politiğinde siyasi faktörlerin varlığı ve etkisinin olduğudur. Bu faktörler arasında siyasi istikrarsızlık, yolsuzluk, dış

yardımlar, ticaret ilişkileri, dış politikası ve coğrafi konumun ve jeopolitik önemi gibi konular bulunmaktadır. Afganistan'ın ekonomik kalkınmasının siyasi istikrar ve güvenlikle doğrudan bağlantılı olduğudur. Bu hipotez, Afganistan'da siyasi istikrar ve güvenlik sağlandığı takdirde, ülkenin ekonomik potansiyelinin açığa çıkabileceğini ve kalkınmanın gerçekleşebileceğini varsayar.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Bu tez araştırması, Afganistan'ın ekonomi politigini etkileyen faktörlerin belirlenmesi ve değerlendirilmesi ile sınırlıdır. Bu yüzden kapsamı belirlemek ve konu dışına çıkmamaya özen gösterilecektir. Tez çalışmasında karşılaşılan güçlüklerin başında, saha araştırmaların yapılması açısından yaşanan zorluklar gelmektedir. Güvenlik endişesi ve seyahat zorluğu nedeniyle gözlem ve mülakatlar yapılmamıştır.

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Günümüzde gerek uluslararası gerekse ulusal çapta büyük öneme sahip olan ekonomi politiği iki ayrı alanın tarihsel olarak bir noktada kesişmesinden ortaya çıkmıştır. Yakın geçmiş olarak adlandırabileceğimiz II. Dünya Savaşı realizme olan ilgiyi ortaya çıkarırken, realizm de uluslararası politik ekonomiyi gündeme getirmiştir. Daha önceleri bu alanları ayrı ayrı inceleyen sosyal bilimciler, II. Dünya Savaşı sonlarında her iki alanla ilgili konuların bir arada çalışıldığı durumlarda daha verimli sonuçlar alınabileceğini savunmuşlardır. Çünkü siyasal istikrar ekonomik çıkarlar doğrultusunda kendini korurken ekonomik istikrar politik istikrarı sağlayabilen hükümetler tarafından istikrarlı bir şekilde sürdürülebilir.

1970'lere dek uluslararası politikanın gelişim seyri bu iki alanı birbirinden ayrı incelemiş olsa da farklı iletişim kanallarının gelişmesi ve küreselleşmenin hızlanmasıyla iki farklı alan olan politika ve ekonominin yollarının bir noktada birleşmesine sebep olmuştur.¹ II. Dünya Savaşı sonrası dönemde tüketime yönelik ortaya çıkan mallar ve bilgi dolaşımında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Bu sürecin anlaşılması ve yeni düzenin kurulması esasında ekonomi politik büyük öneme sahiptir. *“Rekabet ve ekonomik büyüme sonucunda ortaya çıkan krizler de, karşılıklı ekonomik bağlılık ve ekonomik bölgeselleşme neticesinde etkisini daha şiddetli hissettirmeye başlamıştır.”*² Süreç böyle işlerken beraberinde diplomatik adımlar ve yeni politikalar getirecektir.

Uluslararası politik ekonomiye hitap eden; Merkantalist, Liberal ve Marksist yaklaşım olmak üzere üç temel yaklaşım vardır. Ekonomi politiği detaylandırmadan önce bir alt başlıkta bu yaklaşımların ekonomi politik perspektifleri değerlendirilecektir.

1.1. Ekonomi Politiği: Kuramsal Yaklaşımlar

1.1.1. Merkantalist Yaklaşım

Ekonomik milliyetçilik olarak adlandırılan merkantilizm ihracatın ön plana çıkartılıp ithalatın olabildiğince kısıtlanması ile ortaya çıkan dış ticaret karının en yüksek

¹ Arzu Al, “Politika-Ekonomi Kesişmesi: Yeni Bir Bilim Dalı Olarak Uluslararası Politik Ekonomi”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2 Sayı: 1, 2015(ss.143-159), s. 144.

² Arzu Al, s. 146.

değerlerle elde edilmesini sağlayan yaklaşım türüdür. Merkantilizm düşüncesine göre iç ticarete serbest piyasa makbuldür fakat dış ticaret konusunda devletin sorumluluğu artmalı ve bu sorumluluk doğrultusunda elinde ne kadar para, altın ve gümüş gibi kıymetli malları bulundurursa o kadar güçlü bir ekonomiye sahip olur düşüncesini savunur.

Merkantalist yaklaşımda devletin ekonomideki rolü oldukça büyüktür. Çünkü ulus devletle birlikte devlet çıkarları ulusal çıkarlar demektir ve ekonomik çıkarları gözetmenin devletin görevi haline geldiğini anlayışına sahiptir.³

Uluslararası politik ekonominin temellerinin realist politik ekonomiye dayandığı kabul edilmektedir. Bu hususta realist politik ekonominin temelleri de 15. yüzyılda ortaya çıkan merkantalist politikalara dayanmaktadır.⁴ Bunun sebeplerini sıralayacak olursak, öncelikli sebep Avrupa’da siyasal dönüşümün başlamasıyla birlikte, ulus devletlerin inşa edilmesidir. Aynı zamanda ticaret hacminin artmasıyla, para kullanımının yaygınlaşması iç piyasada ne kadar para varsa o kadar zenginlik sağlanır" anlayışını doğurmuştur.

Merkantilizm Vestfalya Antlaşmasından sonra Avrupa’daki ticari hayatı yeniden canlandırmaya yönelik adımların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzden bir dönem Avrupa’da yaygın olarak görülmüştür. “...devleti, ulusal güvenliği ve askeri gücü uluslararası sistemde üstün konular olarak kabul eden merkantilist anlayışa göre ekonomik faaliyetler; devlet inşa etmede ve devlet çıkarlarını gerçekleştirmede destekleyici bir role sahip olmuştur.”⁵ Merkantilizm ileri ki tarihler de ortaya çıkacak olan ekonomik milliyetçilik politikalarının temel argümanlarından biri olacaktır.

Aynı zamanda Merkantilist politikalara karşı olarak önce fizyokratlar daha sonra ise onların izinde filizlenen Liberal yaklaşım ortaya çıkacaktır. 1929 bunalımı ile birlikte klasik iktisadi düşüncenin kurucusu olarak bilinen Adam Smith’in görünmez el teorisine

³ David Levi-Faur, “Economic Nationalism: From Friedrich List to Robert Reich”. *Review of International Studies*. 23, 1997, 359-370. S.360, Aktaran; Arzu Al, Gökhan Katıtaş, “Uluslararası Politik Ekonomi Var Olanın Fark Edilişi”, *Uluslararası Politik Ekonomi I*, Editör: Arzu Al vd., Savaş Yayınevi, Ankara, 2017, (ss.143-159), s.15.

⁴ Ziya Öniş, Mustafa Kutlay, *Uluslararası Politik Ekonomi*, Editör: Şaban Kardeş ve Ali Balcı, *Uluslararası İlişkiler’e Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, İmge Yayınları, Ankara, 2014, (ss.01-11), s.1.

⁵ Arzu Al, Gökhan Katıtaş, s.14.

göre devletin eli ekonomide gereklidir ama kriz anlarında görünmez el olarak piyasaya müdahalesi olmalıdır der. Fakat 1929 bunalımı bunun iyi bir fikir olmadığını kanıtlar niteliktedir. Bunalımla birlikte ortaya yeni bir yaklaşım olan neo – Liberalizm şekillenecektir.

Neo liberal politikalar tamamıyla serbest piyasanın yürümeyeceğini gerektiği yerde devlet elinin müdahalesinin gerekli olduğunu savunan merkantilizm ile liberalizm arası bir politik yaklaşıma sahiptir. Hem merkantalist politikadaki devlet elini sınırlandırmış hem de liberal politikalarda ortaya çıkan uçsuz bucaksız özgürlüğü kısıtlamıştır. Nitekim bunalım sonrası kriz dönemini atlattırda önemli bir yeri olan Keynesyen politikalar sonucunda devletin elinin gerekli durumlarda ekonominin üzerinde olması gerektiği ve serbest piyasanın tek başına kriz dönemini atlattıramayacağı kanısına varılmıştır.

1.1.2. Liberal Yaklaşım

Uluslararası politik ekonominin çıkış noktası olan realist politik ekonomiyi merkantalist sisteme dayandırdığını söylediğimiz gibi liberalizmin temeli de 17. yüzyılda ortaya çıkan fizyokratlara dayanmaktadır. “*Sermayenin, ticaretin ve emeğin mobilitesinin artırılması için ihtiyaç duyulan yasal ve kurumsal düzenlemeler dışında devletin ekonomideki rolünün minimize edilmesi gerektiği düşüncesi, kapitalist liberal ekonomi anlayışının temelini oluşturmuştur.*”⁶ Liberalizm merkantilizmin aksine bireyin çıkarlarını devletin çıkarlarından daha ön plana koyar. Ticaretle uğraşanlar davranışlarını fiyat etiketini baz alarak düzenleyecek ve gelir oranına göre işleri serbest piyasada yapma imkânı bulacaklardır. Dengeler uzun dönemde piyasa tarafından şekillendirilecektir. Yine bu düşünce bağlamında siyasal özgürlük ve hakların piyasa ekonomisine bağlı olduğu baz alınarak, piyasa ekonomisinin özgür bırakılmadığı bir toplumda siyasal özgürlüklerden ve haklardan söz edilemeyeceği konusunda hem fikirlerdir. Piyasa ekonomisinin ise ancak rekabetin olduğu yerlerde özgür olur görüşündedirler.⁷

⁶ Orhan Cengiz, Erdem Selman Develi, “Yeni Dönemde Yükselen Korumacılık Eğilimi ve Küreselleşmenin Geleceği”, *Sayıştay Dergisi*, Sayı 116, 2020, (ss.91-119) s.92.

⁷ Halis Çetin, “Liberalizmin Temel İlkeleri”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, (ss. 219-237) s.227.

Liberalizm genel olarak düşük vergi, hükümet harcamaları ve borçlanmalarda kısıtlamaya tabi olan para politikasını savunan mekanizmadır. Öyle ki fizyokratların temel felsefesi: *laissez-faire, laissez-passer*; Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler olarak kabul edilir. Liberal yaklaşımda bu öğretiyi temel alarak gelişmiştir. Liberal politikalara göre; devlet yalnızca tarafsız olarak hakem işlemini görür. Toplum içindeki hareketin, piyasanın dengesini sağlayacağı yine toplumsal iletişimin hem pazar piyasasını hem de ticari faaliyeti sağlayacağı düşüncesi üzerine kuruludur.⁸

Adam Smith'in görünmez el teorisine göre bireyler rasyonel davranırlar. Kendi çıkarları doğrultusunda serbest karar verdiklerinde iktisadi düzen görünmez bir el tarafından yönlendirilir ve hem bireyin faydası hem de toplumun faydasına olan bir piyasa ekonomisi ortaya çıkar. Bu yönüyle kapitalizmin sesi olmuştur. “Özellikle Adam Smith'e göre zenginlik, emek temeline dayanan üretimden kaynaklanmaktadır.”⁹ 1929 bunalımından sonra serbest piyasanın tek başına istikrar sağlamayacağına yönelik eleştiriler başlamıştır. Bunalımdan sonra neoliberal politikalar gündeme gelmiştir.

1.1.3. Marksist Yaklaşım

Marksist yaklaşım Karl Marx ve yakın arkadaşı F. Engels tarafından Sanayi Devrimi'nin yeni ortaya çıktığı dönemde emek ücretlerinin, emeğin değerinin altında kaldığı zor şartların havaya hâkim olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır. Neoliberalizm düşünürleri gibi Liberalizme karşı bir tavır sergilemişlerdir. Ekonomi politik ile ilgili görüşlerinin temelinde Aristoteles'in görüşleri yatmaktadır. “*Marx, Aristoteles gibi, politik çözümlemesinin zeminine “meta” ve “ihtiyaç” kavramlarını ve ekonomik ilişkileri yerleştirmiş, bu kavramlardan hareket ederek, süregiden yönetim ilişkilerinin iktisadi temellerini göstermiştir*”¹⁰ sosyolojik olarak çözümlemeyi Aristoteles bakış açısı ile mülkiyet ve ihtiyaç kavramları üzerinden tanımlamıştır. Fakat Aristoteles

⁸ Kemal Özdil, Fikrî Mülkiyetin Küresel Ekonomi Politigi, (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013, s. 77.

⁹ Arzu Al, s.150.

¹⁰ Özgür Bulut, “Karl Marx'ın Sınıf Mücadelesi ve Politik Ekonomi Anlayışının Aristotelesçi Temelleri”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020 Güz, sayı: 30, (ss. 157-176), s.161.

sınıflar arası bir eşitlikten söz ederken Marx sosyalist düzeni bir aşama olarak görmüş sınıfsız bir toplumun olabileceğini öne sürmüştür.

Marksist görüşe göre kapitalizm emek sömürsüdür. Reçete olarak komünist yani sınıfsız toplumu savunmuşlardır. Marksist yaklaşıma göre sınıf çatışması sonucunda kapitalizm yıkılacak ve önce sosyalist bir düzene geçilecektir, daha sonra ise sınıfsız bir toplum oluşacaktır “*ekonomi politiğin inceleme nesnesi sivil toplumun anatomisidir – kuşku yok ki “modern toplum” ya da “sivil toplum”dan kasıt “kapitalist toplum”dur.*”¹¹

Marksist düşüncede emek en önemli unsurdur. Öyle ki teoriye göre komünist sistemde alt yapı üst yapıyı belirler. Marksizm, kapitalist sisteme karşıdır ve kapitalist sistem ekonomi politiğin ana yapı taşıdır. Sınıf çatışmasını belirleyen ana unsurda üretim araçlarının mülkiyeti üzerinedir.

Marksist düşünürlerin çoğu ekonomi politik hakkındaki savlarını iki husus üzerinde dile getirirler. Bunlardan ilki Marksizm politikalarının temelinde bulunan emek sömürsü yani emeğin değeri hakkındaki tartışmalardır. Diğer ise günümüzde “az gelişmiş” olarak nitelendirilen ve İkinci Dünya Savaş’ı sonrasında bağımsızlıklarını ilan eden, fakat bağımsızlıklarını kazanır kazanmaz emperyalist devletlerin sömürsü haline gelen ülkelerin istikbalidir.¹² Marks düşüncelerini oluştururken Hegel’in her tez kendi içinde anti tezini barındırır olarak tanımladığı diyalektik teorisinden faydalanarak diyalektik materyalizm teorisini savunmuştur.

1.2. Uluslararası Politik Ekonomi

II. Dünya Savaş’ı sonrasına kadar olan dönemde birbirlerinden sürekli ayrı olarak değerlendirilen iki ana dalın 1970’ler ile birlikte birleştirilerek araştırılmasının daha etkin bir yol olduğu savunulmuş ve yeni bir bilim dalı olarak yerini almıştır. Bir önceki alt başlıklarda uluslararası ekonomi politiğin ortaya çıkışı ve etkilendiği yaklaşım türlerinden bahsettik. Bu bölümde genel olarak ekonomi politiğin gelişim tarihçesine, etkilendiği tarihsel-felsefi kökenlere ve ideolojik - politik alt yapısına değinilecektir.

¹¹ İşaya Üşür, “Ekonomi Politik, Zarif Mezar Taşları”, *Praksis Dergisi*, Sayı:10, (ss.211-238) s.233.

¹² Arzu Al, s. 153.

Genel olarak baktığımızda ekonomi politik realizm kaynaklı bir düşünceden filizlenmiştir. “*Ekonomi ve politika kavramları birlikte literatürde ilk kez “politik ekonomi” ismiyle Aristo tarafından, devlet giderlerinin karşılanması için vergi konulması olarak ele alınmıştır.*”¹³ Devlet ve şehir anlamına gelen polis ve ev idaresi anlamı taşıyan nomimos (ekonomi) kelimelerinden türetilmiştir.

Ulus devletin ortaya çıkışı ile birlikte her ulusun kendi kaderini tayin etmesi hakkında alınan kararlardan bir tanesi de merkantilizmin ortaya çıkışıdır. İthalatın kısıtlanması ve ihracatın önünün açılması ile dış ticarete yönelik içteki ürün fazlasının kara dönüşmesini ön gören bir politikadır. “*Politik iktisat hem politik hem de ekonomik faktörleri hesaba katarak bir ülkenin nasıl yönetildiğinin incelenmesi olarak anlaşılabilir.*”¹⁴ 15. yüzyıl dolaylarında ulus devletin yönetimi ile ilgili politikalar ve ekonomik atılımlar merkantilizm düşüncesi ile ortaya çıksa da 18. yüzyıla gelindiğinde durum biraz daha değişecektir. 18. yüzyıl politik düşüncesinin temelinde fizyokratların ortaya attığı bireysellik yer alır. Serbest piyasa ekonomisinin fayda maksimizasyonu dolayısıyla daha çok verim sağlayacağı savunulur.

Fizyokratlar serbest rekabetin hem ekonominin yasalarına hem de insan doğasına uygun olduğunu söyleyerek hem merkantilizmin korumacılık politikasına hem de devletin lonca kısıtlamaları ile ekonomik yaşama müdahalesine karşı durmuşlardır.¹⁵

Fizyokratlar doğanın egemenliği savunur ve onlara göre tek verimli alan tarımdır. Fazla ürün tarım alanında ortaya çıkar ticaret ve sanayi ise kısır bir döngü içerisindedir. Bu yönüyle ticaret ve sanayiye fazla önem verdiklerini düşündükleri merkantilizme karşı çıkmışlardır. Bu dönemde liberal politikalar daha çok faaliyete geçirilmiştir. Temel düşüncesinde serbest piyasanın görünmez bir el ile denetlendiği kanaatindeydiler. Onlara göre; “*Ekonomik büyüme de ancak minimum seviyede devlet müdahalesine maruz kalan serbest piyasa ile mümkün olacaktır.*”¹⁶ Yine bu dönemde

¹³ James J. Flynn, *Çağdaş İktisatçılar*, (Çev.) Ergün Tuncalı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1967, s.05
Aktaran: Davut Ateş, Gülizar Samur Gökmen, “Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XV, Sayı:1, 2013, (ss. 45-71) s.48.

¹⁴ Ercan Eren, “Politik İktisat- Ekonomi Politik Tarihsel ve Kavramsal Gelişim”, *İktisat ve Toplum Dergisi*, Sayı: 140, 2022, (ss.07-16) s.8.

¹⁵ Akış Doğan, *Ekonomi Politik: Kavramsal ve Kuramsal Bir Tartışma*, (İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Malatya, 2011, s.44.

¹⁶ Davut Ateş, Gülizar Samur Gökmen, *Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları*, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XV, Sayı: 1, 2013, (ss. 45-71) s s.57.

fizyokratların izinden giden bir bakış açısı olan Klasik iktisat görüşü Adam Smith'in 1776'da yazdığı Milletlerin Zenginliği eserine dayanmaktadır. Genel olarak devletin ekonomiye müdahalelerinin sınırlı olması gerektiğini devletin bireylerin davranışlarını sınırlayıcı olarak gördüklerinden, devletin faaliyetlerinin kısıtlı olması konusunda görüş bildirmişlerdir.

Arz ağırlıklı bir teoridir, 1929 bunalımından sonra Klasik iktisadi politikanın tamamıyla doğru olmadığı, Keynesyen politikalarca belli ölçüde devlet elinin piyasanın üzerinde olması gerektiği kanısına varılmıştır. Fakat bundan önce klasik iktisat ve kapitalizm düzenine karşı doğan Marksizm düşüncesi söz konusudur. Karl Marx ve arkadaşı F. Engels tarafından çıkarılan Das Kapital eseri Sanayi Devrimi döneminde emek sömürsüne karşı olarak ortaya çıkmıştır.

Karl Marx düzenin tarihsel maddecilik olarak tanımlamış ona göre Sanayi Devrimi ile bir sınıf olarak ortaya çıkan burjuva büyük toprak sahipleri ile karşıt görüş içindedir ve yine onun düşüncesi doğrultusunda sınıflar arasındaki ilişki ekonomi politik için önemli bir etkidir.¹⁷

Marx'a göre toplumlar sınıflardan oluşur. Ekonomi politikası sınıf çatışması ve ekonomik değer olarak artı ürünün dağılımına ilişkin düzeni hem politik hem de ekonomik yönü ile inceler. Üretim araçları kimin elindeyse güç de onun elindedir. Marx emek sömürsüne karşı bir sınıf çatışmasının olacağını, bu sınıf çatışmasında bir süre proletarya diktatörlüğünün uygulanacağı, ardından önce sosyalist düzenin gelişeceğini ve sınıfsız bir toplum olan komünist düzene geçileceğini savunmuştur.

Marx'ın Kapital'deki politik ekonomiye ilişkin titiz ve detaylı teknik incelemesinin, Aristoteles'in Politika'da ele aldığı ilgili temalar üzerine temellendiği de söylenebilir. Bu bağlamda, Aristoteles'te ve Marx'ta politik ekonomi çözümlemesi, temel kullanım değeri ve mübadele değeri ayrımını yerleştirmektedir.¹⁸

Bu değerler üzerinden Soğuk Savaş'tan sonra üretim model ve arzlarının artması ile birlikte gelişen ve artık birbiri ile bağlantısız olarak değerlendirilmesi mümkün olmayan ekonomi politik Liberal düşünce ve Marksist ekonomi politikası ile birlikte zaman içinde bir gelişim seyri göstermiştir. *“Daha somut olarak uluslararası ticaret, uluslararası para politikası, çok uluslu şirketler, küresel ekonomik krizler, enerji, finans,*

¹⁷ Arzu Al, s. 152.

¹⁸ Özgün Bulut, s. 175.

teknoloji ve hegemonya ile buna benzer konular, UPE'nin inceleme alanı içine girmektedir."¹⁹ Bu bağlamda devletin politik görüşünün yahut iktisadi kaynakların kendi penceresinden ele aldığı fayda maksimizasyonun yetersiz kaldığı bir dönemde ortaya çıkan multidisipliner bir çalışma alanı olarak ortaya çıkan uluslararası ekonomi politik hem iç yönetimde hem de uluslararası arenada etkili bir şekilde ortaya çıkmıştır. Devlet politikalarının ekonomi ile ilişkili olmadan istikrar sağlayamayacağı gibi ekonomi politikalarının ise devlet politikaları olmadan istikrarsızlığa uğrayacağı kabul görmüştür.²⁰

1.3. İstikrar

Kelime anlamı yönüyle istikrar belli bir karar ya da mekanizmanın belirli bir düzene oturup o düzen içinde işlevselliğini korumasıdır. Uluslararası ve ulusal devlet düzenlerinin her ikisinde istikrar politikaları büyük önem taşır. Hükümetler ve uluslararası düzende genel olarak üç tip istikrar hayati oranda büyük önem taşır bunlar; siyasal istikrar, sosyal istikrar ve ekonomik istikrardır. Bu alt başlık da istikrar türlerini incelemeye çalışacağız.

1.3.1. Siyasal İstikrar

Ekonomi politik ana bilim dalının ortaya çıkış noktalarından biri üretim ve tüketim kanallarının gelişmesi ile birlikte yerini alan yeni düzenin istikrarının nasıl sağlanacağı ile ilgili endişeler oluşmuştur. Buna bağlı olarak siyasal politikaların ekonomi çıkarlarını gözetmeksizin istikrara kavuşamadığı gibi ekonomi politikalarının da devlet çıkarlarını göz ardı ederek başarılı olamayacağı kanısına varılmıştır.

Bu hususta siyasal istikrar ekonomik düzen açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Sadece ekonomi politiğin birleşmesi gibi II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde kurulan yeni düzen devletlerin demokrasiye geçişte hızlı adımlar atmasını da istikrar sorunu ile ilişkilendirildiğini söyleyebiliriz.

Siyasal istikrarın olduğu dönemlerde ekonomik kalkınma çok daha hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Bir ülkede ekonomik kalkınmanın olmasıyla birlikte güçlü bir zengin

¹⁹ Arzu Al, s. 154-155.

²⁰ Davut Ateş, Gülizar Samur Gökmen, s.65.

tabakanın yanında geniş ve daha müreffeh bir orta tabaka ortaya çıkmaktadır. Orta tabakanın gelişmesi, demokrasinin kurumsallaşması için iyi bir temel oluşturmaktadır. Orta tabakanın sistemin istikrarsızlaşmasından imkanlarını kaybetme ihtimalinin olması, o kesimleri demokrasiye daha çok bağlayacaktır.²¹

Yine bu istikrar sorunları bağlamında siyasal istikrar ile ekonomik istikrar arasında bir bağlantı olduğu gibi sosyal yani toplumsal düzenin istikrarı siyasal istikrarın bozulmasında tetikleyici etkiye sahiptir. Öyle ki çok uluslu toplumlarda dinsel ve ırksal çatışmaların olması hem bu çatışmalara bağımlı hem de bağımsız olarak belli bir siyasi kutupluluk durumunun olması halinde hükümetin büyük bir istikrar sorunuyla karşı karşıya kalacağı kaçınılmazdır. Siyasal istikrarın olduğu ortamda uzun vadeli ve fayda sağlayacak iç ve dış yatırımların önünü açarak yerli ve yabancı sermayenin işlemlerini kolaylaştırır. Aynı zamanda bu yatırımlarla birlikte var olan iş gücünün başarılı ve nitelikli bir şekilde istihdam edilmesine katkı sağlar.²²

Yine aynı şekilde üç ayrı istikrar türünün birbirine bağlı olduğunu düşünürsek gelir dağılımındaki adaletsizlik bir sosyo- toplumsal çatışmaya ve nihayet siyasal istikrarsızlığa sebep olacaktır. Bu husus da demokrasi istikrar bakımından önemli bir yere sahiptir. “*Demokratik ülkeler eğitimi teşvik ederler, mahkemeler daha bağımsızdır, kanunlar daha güçlü, özel mülkiyet güvence altındadır, siyasiler ekonomiye keyfi olarak pek müdahale edemezler, iletişim üzerindeki engeller çok daha azdır.*”²³ Buradan hareketle demokratik yönetimle yönetilen hükümetlerin daha hızlı bir şekilde gelişim gösterdiğini söylemek mümkündür. Siyasal istikrarın bağlayıcı ve bağımlı olduğu etki alanları ve faktörleri yukarıda sıralamış bulduğumuz alt başlıkların devamında sosyal istikrar ve ekonomik istikrar olarak detaylandırmaya devam edeceğiz.

²¹ Abdulvahap Akıncı, “Demokrasi ile Siyasal İstikrar ve Kalkınma Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume: 10/10, 2015, (ss. 41-60), s.45.

²² Gamze Turgaylı Zengin, “Siyasi İstikrar, Ekonomik Gelişme ve Demokratikleşme Bağlamında Bir Türkiye Değerlendirmesi”, *Subject Area Social Sciences, Economy, Law and Policy*, Year: 2022 Vol: 8 Issue: 93, (ss.100-112) s.101.

²³Robert Dahl, *Demokrasi Üstüne*, Çev: Betül Kadioğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara ,2001, s.61-62 Aktaran: Abdulvahap Akıncı, s.48.

1.3.2. Sosyal İstikrar

Bir ülkenin iç huzuru o ülkenin ulusal ve uluslararası arenada gelişimi bakımından büyük öneme sahiptir. Hükümet istikrarlarının sağlanmasında önemli faktörlerden biri de toplum huzurunun sağlanmasıdır. Öyle ki hem seçmen kitlesinin memnuniyeti hem de ülke içi kaosu olmaması dış ilişkilerde önemli adım atmaya teşvik edici unsurlardan biridir. *“Refahın artırılması hususuna gelindiğinde, bu hedefin hem siyasal sistemin korunması hem de güç olma amaçları üzerinde doğrudan etkisi bulunduğunu ifade etmek gerekir”*²⁴

Sosyal olarak istikrarsızlığa sebep olacak etmenler genel itibarı ile dinsel- ırksal çatışmalar, gelir eşitsizliğindeki dengesizlikler ve kamu harcamalarının seçmen kitlesinin istediği düzenlemeler doğrultusunda kullanılmaması istikrarsızlığa sebep olan etmenlere birer örnektir. Bu durumlarda hükümetler sosyal adaleti, eşitliği sağlamak ve kamu kaynaklarını etkin bir şekilde kullanmak zorundadır. Politik istikrarsızlığın neden olduğu olayları sıralayacak olursak *“savaşlar, devrimler, darbeler ve suikastlardan, hükümetlerin düşürülmesi ve değişimine kadar geniş bir yelpazenin söz konusu olduğu söylenebilir.”*²⁵ Bu olaylar sadece ülke içinde yaşanan iç karışıklar olarak olumsuzluk oluşturmaz, ülke içindeki politik istikrarı yerle bir ettiği gibi aynı zamanda ekonomik istikrarında zarar görmesine neden olur.

1.3.3. Ekonomik İstikrar

Ekonomik istikrar politikalarının siyasal istikrarı da önemli ölçüde belirlediğini yukarıda çoğu kez bahsetmiştik. Ekonomik istikrarın sağlanmasında politik faktörlerin belirleyeceği en önemli unsurlardan birisi gelir politikalarıdır. Genel bir görüş ile ekonomik istikrarsızlığın sağlanabilmesi için enflasyon ve işsizliğin çok düşük seviyede olması beklenir. Bu iki kıstasın oldukça düşük olması fiyat istikrarının yolunda olduğunun kanıtıdır. İç istikrarın bozulmaya başladığını gösteren faktörler; *“Üretimdeki yetersizlikler, para ve maliye politikalarındaki dalgalanmalar, sübvansiyonlar, para*

²⁴ Emine Akçadağ Alagöz, “İç İstikrar, Refah ve Güç Hedefleri Ekseninde Çin’in Orta Doğu Politikası”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2015, Sayı: 29, (ss.79-113), s.101.

²⁵ Fabrizio Carmignani, “Political Instability, Uncertainty and Economics”, *Journal of Economic Surveys*, 17(1), 2003, 1-54. Aktaran: Hatice Karahan, Erdal Tanas Karagöl, *Ekonomik Performansın Temel Taşı: Siyasi İstikrar*, SETA, Sayı:41, 2014, (ss.01-05), s.01.

arzını artıran politik ücret artışları ve teşvikler başlıca nedenlerdir.” ²⁶ Gelir adaletsizliğinin önüne geçen politikalar ve kamu harcamalarının verimli şekilde kullanılmasıdır. Bunun yanında işsizliği önlemeye yönelik istihdam politikaları, kamu harcamaları ile yapılan yatırımların, refah arttırmaya yönelik politikaların ve iş gücü istihdamının sağlanması ekonomik istikrar için oldukça büyük öneme sahiptir. *“Kısaca, ekonomik istikrar politikalarını uygulama ihtiyacı olan ülkelerdeki temel sorunun, siyasal yaklaşımları ekonomik yaklaşımlarla bağdaştırmak olduğu savunulmaktadır.”*²⁷ Bu bağlamda ekonomik istikrarın sağlanması için olmazsa olmaz faktör siyasal istikrarın sağlanmasıdır. Siyasal istikrarın ise ana bileşenlerinin içinde toplumun huzurunu tanımlayan sosyal istikrar bulunur.

Ülkenin iç politikasında sürekli hükümet değişimi ekonomi politikaları bakımından istikrarlı bir gidişat sergileyemez, yukarıda sıralayıp tanımlamalarını yaptığımız istikrar türleri birbirlerine sıkı sıkıya bağlı şekildedirler. Toplumsal huzuru olmayan siyasal düzen istikrarlı bir yol izleyemez. İstikrarlı olmayan siyasal düzen güvenilmezlik doğurur ve iç ve dış yatırımlardan uzaklaşır. Bu yönüyle de ekonomik istikrar sağlanamamış olur.

1.4. Az Gelişmişlik

Az gelişmişliği genel anlamda açıklayacak olursak; kendi kendine ekonomik kalkınmayı refah içinde sağlayabilecek iktisadi, politik, kültürel, psikolojik faktörlerde gelişimini tamamlayamamış ülkelere verilen sıfatlardan biri olarak tanımlayabiliriz. Az gelişmişlik kavramı II. Dünya Savaşı sonrasında yeni dünya düzeni içerisinde yer alan ülkeler arasında ekonomik olarak zengin olan ve zengin olmayan ülkeleri birbirinden ayırmak için kullanılan bir terimdir.

Temelinde ekonomik kalkınma kapasitesi yatar. Gelişmiş ya da geri kalmış ülke ayırımı yapılırken; güvenlik ve refah açısından en makul ölçütün üretim araçları ve

²⁶ Selami Şahin, Ekonomik İstikrarı Sağlama Aracı Olarak Harcama Kuralları: AB Ülkeleriyle Karşılaştırmalı Analiz, (Dumlupınar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2018 s.11.

²⁷ Mahfi Eğilmez, Ercan Kumcu, *Ekonomi Politikası*, Om Yayınevi, İstanbul, 2003, (ss.01-258), s.272-273.

üretimden edinilen kar maksimizasyonu baz alınarak değerlendirilmelidir.²⁸ “kişi başına düşen milli gelir, sermaye donanımı ve sermaye birikimi, tasarruf ve yatırım gibi farklı birçok değişken kullanılmaktadır.”²⁹

Az gelişmişliğin genel olarak iki şekilde değerlendirildiği görülür. Bunlarda ilk olarak üçüncü dünya ülkeleri üzerinden yapılan bir tanımla ülke içindeki kaynakların kullanılmamasına ilişkin olan nedenlerdir.

Genellikle ülke nüfusunun büyük bir kısmı tarımla geçimini sağlamasına rağmen verimli toprağı işleyip maksimum ürün elde edilecek makinalara sahip olunmaması, buna bağlı olarak bu makinaları alacak finansmanın sağlanamaması yine aynı ölçütün değerli madenleri çıkarılması ve işlenmesi olanağından yoksun olunması ülkelerin gelişimini tamamlayamamasının nedenidir. “Kendi ekonomilerini düzene sokamayan ve vatandaşlarına yeterli standardı sağlayamayan ülkeler en az gelişmiş ülkelerdir. Bu ülkeler ekonomik, kuramsal ve insan kaynakları bakımından oldukça yetersiz durumdadır.”³⁰ İkinci olarak ise yine üçüncü dünya ülkeleri ve gelişmekte olan ülkeleri aynı kefeye koyabileceğimiz dışa bağımlılık ölçütüdür. Dışa bağımlılık genel olarak sömürge toplumlarından bağımsızlığa yakın tarihte geçen ülkelerde görülse de dışa bağımlılık bir yönüyle de dış borçlardan kaynaklanmaktadır. Her iki bağlamda da ortak sorunu finansman kaynaklı olarak değerlendirebilmemiz mümkündür.³¹

Emperyalist sermayenin az gelişmiş ülkelere yatırım olarak girmesi sonucunda az gelişmiş ülkelerin ekonomilerindeki gelişim iyice azalmış, yerel kaynakları kullanarak üretim yapan kesimlerin bu alanları terk etmesi ile sözü edilen alanlar tamamen emperyalist burjuvazi tarafından ele geçirilmiştir. Bu durum sınırlı ve ilkel de olsa yerel sermaye birikimini sağlayabilecek olan üçüncü dünya ülkelerinin ekonomilerini harap etmiştir.³²

²⁸ Melih Ersoy, “Azgelişmişlik ve Demokrasi Üzerine”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, No:12, 1995, (ss.21-24) s.01.

²⁹ Erdi Kutlu, “Kapitalist Dünya Ekonomisi Bağlamında Weber, Mandel, Polanyi ve Gilpin Açısından Az Gelişmişlik Sorunsalı ve Gelişmişlik Olgusu”, *1st International Conference on Trends in Advanced Research*, Konya, 2023, (ss.286-296), s. 288.

³⁰ Rıdvan Işık, *Az Gelişmişlik Sorunu Demokrasi Krizi ve İnsani Kalkınma Endeksine Göre Az Gelişmiş Demokrasiler*, (Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2006 s.14.

³¹ Rüştü Ilgar, Jean Nicolas Lefilleul, “Az Gelişmiş Ülkelerin Coğrafi Koşullarının Zorladığı Mekâna Bağlı Kalkınma Girişimleri”, *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2011, Cilt: 35, Say: 2, (ss.73-91) s. 78-79.

³² Erdi Kutlu, s.291.

Az gelişmiş ülkelerin iktisadi özelliklerini sıralayacak olursak; öncelikle gelir adaletsizliğinin yoğun olduğu ülkelerdir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere gelir adaletsizliğinin yoğun olduğu ülkelerde ekonomik ve siyasal belirsizlikler siyasal ve ekonomik istikrarsızlık nedenidir. Bu tür yapıya sahip ülkeler dış yatırımlar tarafından tercih edilen ülkeler değildir.

İç politikasında kendi kendine yeterliliği tartışılan bu ülkelerde işsizlik yani genel anlamda istihdam olanağı oldukça düşüktür. Son dönemlerde iletişim ağlarının gelişimi ve dünya genelinde ticaret ağının hareketlenmesi, küreselleşme faaliyetlerine olanak sağlamıştır. Küreselleşmenin az gelişmiş ülkelere etkisi ise diğer dünya ülkeleriyle anlaşma yapmaya yönelik yaklaşımların başlamasıdır.³³

Az gelişmiş ülkeler ekonomik örgütler kurma ya da ekonomik birliklere girme yoluna gitmişlerdir. Örneğin ülkemiz, az gelişmişlik zincirini kırmayı, Avrupa Birliğiyle ekonomik entegrasyonda görmektedir. Bunun için ilk parametreleri çeşitli alanlarda serbest ticaret bölgeleri tesis ederek başarmıştır.³⁴

Genel olarak az gelişmiş ülkeleri tanımladığımızda uluslararası arenada gelişmişlik olarak en alt sırada yer alırlar.

Toplumsal ve bireysel olarak baktığımızda nüfus yoğunluğunun nüfus politikası dışında seyretmesi, birey ve toplum ihtiyaçlarının yeterli düzeyde karşılanamaması az gelişmiş ülkelerde sıkça görülen bir sorundur.

Yine aynı şekilde nüfusun çoğunun çiftçilik ile geçimini sağladığı coğrafyalarda verimli tarım alanlarının teknoloji ve bilimden faydalanamaması ve çok eskiye dayanan geleneksel yöntemlerle üretime devam edilmesi az gelişmiş ülkelerde görülen durumlardan biridir.

Az gelişmişlik her ne kadar sadece ekonomik bir sorun değilse de günümüzde az gelişmişlik denince akla gelen ülkelerin gelirleri olmaktadır. Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın yaptığı sınıflama da bu doğrultudadır. Buna göre ülkelerdeki kişi başına düşen milli gelir temel ölçüt olarak alınmakta ve kişi başına düşen milli geliri 1 000 doların altında olan ülkeler az gelişmiş, 1 000 ile 10 000 dolar arası olanlar gelişmekte olan ülkeler ve kişi başına düşen milli geliri 10 000 doların üzerindeki ülkeler ise gelişmiş veya sanayileşmiş ülkeler olarak tanımlanmaktadır.³⁵

³³ Sumru Bakan, Esra Karapınar Kocağ, "Küreselleşmenin Az Gelişmiş Ülkelere Etkileri", *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, No: 1, 2012, (ss.283-292), s.290.

³⁴ Rüşti Ilgar, Jean Nicolas Lefilleul, s. 80.

³⁵ Mehmet Karagül, *Tehdit ve Fırsatlarıyla Dünya Ekonomisi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2010, s.73, Aktaran; Sumru Bakan, Esra Karapınar Kocağ, s.290.

Günümüzde küreselleşmenin etkisi ile birçok proje başarılı bir şekilde hayata geçirilmiştir. Az gelişmiş ülkelerin küreselleşme adımları ile birlikte kendi içlerinde iş ortaklığı ya da yabancı sermaye bazlı projelerle kalkınma sağlaması ilerleyen teknoloji ile birlikte olanaklı olarak gözükmektedir.

1.5. Yoksulluk

Tarih boyunca insanoğlunun uğraşmak zorunda kaldığı yoksulluk tehlikesi, artarak devam etmektedir. Yoksulluk, bireyin temel ihtiyaçlarını karşılayamamasını sağlıksız yaşam koşulları, yetersiz beslenme, eğitimsizlik, sosyal dışlanma gibi problemleri içerisinde barındırır.

Gelir dağılımında meydana gelen eşitsizlik, zincirleme bir şekilde, insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan sağlık ve eğitim gibi alanlarda da eşitsizliklere yol açmaktadır. Daha düşük eğitim ve sağlık imkânına sahip insanlar, diğerlerine göre iş fırsatları konusunda da daha az seçeneğe sahip olmaktadır. Nihai anlamda da bu kısır döngü gelir adaletsizliğinin artmasına yol açmaktadır.³⁶

Ülkeler yoksulluk ve sosyal eşitsizlik gibi konularla mücadele etmek için çeşitli programlara ihtiyacı duyar. Bu programlar temelde, yoksul ailelere finansal destek, okul öncesi eğitim, sağlık hizmetleri, mesleki eğitim ve iş fırsatları gibi birçok alanı kapsamaktadır.

Mutlak ve göreceli yoksulluk olarak temel alınan iki yoksulluk türünün yanı sıra insani, kentsel, kadın yoksulluğu gibi yoksulluk türleri de vardır. *“Yoksulluk nedenlerini; kişinin yaşı, cinsiyeti gibi fiziksel özellikleriyle veya işgücü piyasasına yakınlığı, eğitim düzeyi gibi sosyal şartlarla ilişkilendirmek mümkündür. Her yoksulluk türünün kendine özgü yapısı ve dinamiği vardır.”*³⁷

Yoksulluk tarih boyunca insanoğlunun korktuğu ve maruz kaldığı bir olgudur. 17.yüzyıldan başlamış, 18.yüzyıl ile beraber aratarak devam etmiştir. 20.yüzyılda

³⁶ Emin Emin, *Küresel Adaletsizlik, Dünya Yoksulluk ve Eşitsizlik Raporu*, 2018, İnsamer, 2018, (ss.01-34), s.31.

³⁷ Gizem Deniz Kayataş, *Yoksullukla Mücadelede İstihdam Politikalarının Rolü, Uzmanlık Tezi*, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara, 2014, s.10.

yaşanan krizler ile beraberinde getirdiği küreselleşme etkisiyle, yoksulluk çeşitlenmiş ve artarak günümüze ulaşmıştır. ³⁸

Sanayi Devrimi'nin genellikle insanların hayatını kolaylaştırdığı, hayat standardını arttırdığı, kaynakların daha verimli kullanılmasına yol açtığı söylenir. Bu söylem kısmen doğru olsa bile bir başka gerçek de Sanayi Devrimi'nin yaşandığı 18 ve 19. yüzyıllardan sonraki dönemde, dünyanın farklı bölgeleri arasındaki gelir uçurumunun arttığıdır.³⁹

Yoksulluk geniş ve etkin bir yapı olarak görülmektedir. Bu özelliği nedeniyle literatürde birçok tanıma ve yaklaşıma sahip olmuştur. Yoksulluk genel bir ifadeyle bireyin temel ihtiyaçlarını karşılayamaması ve asgari yaşam standartlarından yoksun olması halidir. Yoksulluğu etkileyen bazı faktörler ise ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, ekonomik krizler, işsizlik, sağlık, eğitimsizlik, göç gibi vb. durumlar bulunmaktadır. Dünya Bankası yoksulluğu maddi yönüyle ele alırken, yoksul kelimesini belirli bir gelir seviyesinin altında kalanlar için kullanmaktadır.⁴⁰

Yoksullukla mücadelede iki temel yaklaşım mevcuttur. Bunlardan ilki; geliri asgari geçim düzeyinin altında olan kişilerin; beslenme, barınma, ısınma, giyinme gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması ve böylece yoksulluğun bu kişiler üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırılmasıdır. İkincisi ise; yoksul kişilerin üretkenlikleri ve beşeri sermayeleri artırılarak, bu kişilerin yoksulluk zincirinden çıkmalarının sağlanması ve yoksulluğun toplumda tamamen bitirilmesi veya kişi için kalıcı bir durum olmaktan çıkarılmasıdır.⁴¹

Hane halkının veya bireyin günlük beslenme, barınma ve giyinme gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamaması durumuna *Mutlak yoksulluk* denir. Mutlak yoksulluk sınırını hesaplamak için kullanılan yöntemlerden biri gıda sepetidir. Bireyin temel ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için günlük minimum kalori miktarı belirlenerek gıda sepetinin değeri belirlenir. Bu değer ülkelerin gelişmişlik düzeylerine ve satın alma gücüne göre değişkenlik göstermektedir.

Birleşmiş Milletlerin Kalkınma Programı (UNDP)'nin 1990 insani kalkınma raporuna göre günlük kalori miktarı kent için 2100 kalori, kırsal için ise 2400 kalori olarak açıklamıştır. Dünya Bankası bireyin günlük temel ihtiyaçların karşılanabilmesi

³⁸ Özge Arpacıoğlu, Dünyada ve Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele, (Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2012, s.4.

³⁹ Emin Emin, s.31

⁴⁰ Berna Şafak Zülfikar, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele Yöntemleri: Katılımcı Bir Yaklaşımla Sosyal Riski Azaltma Projesi'nin Başarı Değerlendirmesi-Ankara İli Örneği, (Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010, s. 4-5.

⁴¹ Gizem Deniz Kayataş, s.2.

için gıda sepetinin değerini 1 dolar ve 2 dolar olarak belirleyerek mutlak yoksulluk sınırını çizmiştir.⁴²

Görelî yoksulluk ise günlük temel ihtiyaçlarının karşılanması yanı sıra hane halkının yaşamış olduğu toplumun, asgari yaşam standardına göre toplumsal anlamda biyolojik varlığını sürdürme düzeyi görelî yoksulluk olarak tanımlanmaktadır. Görelî yoksulluk hesaplanırken öncelikle bulunduğu toplum ve refah düzeyi belirlenir. Görelî yoksulluğu tanımlarken ortalama gelir düzeyini baz alarak yahut yoksulluk sınırı gibi bir sınır belirlenerek sınırın altında kalanlar için bir yoksulluk tanımlaması yapılır.⁴³ Refah ölçüsü olarak gelir ve tüketim düzeyi belirlenerek yoksulluk sınırına ulaşılabilir. Mutlak yoksulluk ile farkı ise toplumun birbiriyle kıyaslanması sonucu ortaya çıkan yoksulluğa bakmaktadır.⁴⁴

Objektif yoksulluk, bireylerin temel gereksinimlerini karşılamak için yeterli kaynağa sahip olamadığı ve bu nedenle yaşam kalitesinde önemli bir düşüş yaşadığı bir durumdur. Bu durum, gelir, eğitim, sağlık, barınma ve sosyal katılım gibi temel göstergeler kullanılarak ölçülebilir. “*Yoksulluğun tanımlanmasında objektif yaklaşım (refah yaklaşımı) yoksulluğu neyin meydana getirdiği ve kişileri yoksulluktan kurtarmak için nelerin gerektiği konusunda önceden belirlenen değerlendirmeleri içermektedir.*”⁴⁵ Objektif yoksulluk, bir bireyin ya da ailenin gelir seviyesi, eğitim durumu, işsizlik, barınma koşulları ve sağlık durumundaki sorunla nedeniyle temel yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayamaması durumunda ortaya çıkmaktadır.

Sübjektif yoksulluk ise, bir kişinin kendi yaşam standartlarına göre yetersiz bir seviyede yaşadığını hissetmesidir. Bu, kişinin örneğin asgari ücret ile çalışarak sadece temel ihtiyaçlarını karşılayabildiği ancak diğer insanların yaşam standartlarının daha yüksek olduğunu gözlemlediği durumlarda ortaya çıkmaktadır. Bu his, kişinin maddi

⁴² Mustafa Öztürk ve Başak Işıl Çetin, “Dünya ve Türkiye’de Yoksulluk ve Kadınlar”, *Journal of Yaşar University*, 2019, (ss. 2661 – 2698), s.2664-2666.

⁴³ Levent Sezal, *Küreselleşme ve Yoksulluk, Kalkınma Yazıları Teori ve Uygulama*, Editör: M. Akif Kara, Mustafa Baylan, İksad Yayınevi, 2020, (ss.1-40), s.6.

⁴⁴ Nihal Erol, *Gelişmekte Olan Ülkelerde Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele Politikaları*, (Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2006, s.10-11.

⁴⁵ Seda Topgül, “Türkiye’de Yoksulluk ve Yoksulluğun Kadınlaşması”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, 2013, (ss.277-296), s.280.

yönden yoksul olmasa bile mevcut koşulların kendisi için yetersiz olduğunu düşünmesi olarak tanımlanabilir

Objektif yoksulluk ve Sübjektif yoksulluğun yanı sıra, geçici yoksulluk-kronik yoksulluk gibi yoksulluk türleri de yer almaktadır. Bunlarla beraber yoksulluk türlerini çeşitlendirmekte ve yoksulluğun tanımını güçleştirmektedir.⁴⁶

Dünya nüfusu içerisinde mutlak yoksulluk çekenlerin çok büyük oranlara ulaştığı görülmektedir. Göreli yoksulluğun giderek orta gelir grubunu içine almaya başladığı bir dünyada, her yıl yüzlerce yeni dolar milyarderini ortaya çıkmaktadır. Yaşanan küreselleşme sürecinin yalnızca toplumlar arası gelişmişlik ve zenginlik farkını daha da açmakla kalmadığı, toplumsal sınıflar arasında da devasa gelir uçurumları oluşturduğu görülmektedir.⁴⁷

Yoksulluk, üretim yoksunluğundan ve üretim sonucu elde edilen değerlerin eşit bir şekilde bireylere, bölgelere ve sektörlerle paylaştırılmamasından kaynaklanmaktadır. *Ekonomik boyutuna* bakıldığında ekonomik dağılımın yetersizliği, fiyat istikrarsızlığı, işsizlik veya düşük ücret yoksulluğun nedenleri arasında yer almaktadır. Yoksulluk ve nüfus oranları, yüksek doğurganlık yoksulluğun *Demografik Nedenleri* arasında ele alınmaktadır. Bunların yanı sıra göç, eğitim, siyasi rejimler, doğal afetler yoksulluğun nedenleri arasında yer almaktadır.⁴⁸

Yoksulluk 3 şekilde ele alınmaktadır. Bunların ilki kalkınma programlarıyla beraber Dünya Bankası'nın yoksulluğa dair projeleri. İkincisi siyasi boyutta yaşanan gelir dağılımıyla beraber yaşanan eşitsizlik durumu. Üçüncüsü ise yoksulluğun sosyolojik açıdan ele alındığı yoksulluğun nedenini toplumun kendini sorgulayarak bir kimlik sorunu olarak algıladığı alandır.

Yoksulluk sorununun ekonomik büyüme ve kalkınma ile çözüleceği şeklinde bir ön kabulden hareket edilmekte, ekonomi alanında gerçekleştirilecek atılım ve gelişmelerin zenginleşme ve refah artışı sağlayacağı, böylece yoksulluk sorununun kendiliğinden çözüleceği varsayılmaktadır. Oysa yoksulluk yaratılan ulusal değer azlığı kadar, bölüşüm ve dağıtım mekanizmaları ile doğrudan ilgilidir ve tek başına ekonomik gelişme, sorunu çözememektedir.⁴⁹

“Alternatif bir yapısal yaklaşım” olarak yoksulluğu ele alan Townsend; küresel, kurumsal ve sınıf temelli ele almaktadır. Yaşam tarzına ve kültürel farklılıklara vurgu

⁴⁶ Özge Arpacıoğlu, Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele, (Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2012, s.9-12.

⁴⁷ Levent Sezal, s.23.

⁴⁸ Özge Arpacıoğlu, s.26-28.

⁴⁹ Muammer Ak, “Toplumsal Bir Olgu Olarak Yoksulluk”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-dergisi*, 2016, (ss.296-306) s.304.

yaparak toplumun yapısını anlamaya çalışır. Eylül 2000 yılında yoksulluğu çözülmesi gereken sorunlar arasında ilk sıraya alan Birleşmiş Milletler, yapılan yardımlar ile sorunun çözümüne ulaşmamıştır. Dış yardımlar sorunun çözümünde tek başına yeterli değildir.

Yoksulluk ile mücadelede büyüme, transfer ve reform odaklı yaklaşım olarak üç ayrı çözüm önerilmektedir. Uluslararası bir kuruluş olan Dünya Bankası yoksullukla mücadele ile ilgili çalışmaları yürüten kuruluştur. Uluslararası olarak ortak kabul edilen yoksulluğun belirlenmesi ölçütü Amerikan dolarına göre belirlenerek günlük ihtiyaçların karşılanmasının maliyeti hesaplanarak bölgelerdeki yoksul nüfusun ne derecede yoksul olduğu ölçülür.⁵⁰

Dünya Bankası'nın belirlemiş olduğu yoksulluk sınırı yıllara göre farklılıklar göstermektedir. 1990 Dünya Kalkınma Raporu ile yoksulların istihdama teşviki, sağlık, aile planlaması, ilkokul eğitimi gibi sosyal hizmetleri sağlamak hedeflenmiştir. Yoksulluk ile mücadelede Uluslararası kuruluşlar, Sivil toplum örgütleri ve özel kuruluşlar önemli rol oynamakta ve sosyal ve ekonomik politikalar yürütmektedir.⁵¹

1.6. Yolsuzluk

Yolsuzluk terimini birçok şekilde ifade edilir tanımları mevcuttur fakat en yalın haliyle kendi çıkarlarını kamu çıkarlarından üstün tutmaktır diyebiliriz. Birçok tanımı mevcut olduğu gibi de yolsuzluğun birçok çeşidi vardır. Bunlar genel olarak; rüşvet ile adam kayırma, rüşvet ile cebren ve hile ile iş yapma, adam kayırma, rant kovalama, patronaj gibi kendi çıkarlarını kamu çıkarlarından üstün tutup yasal çerçeveyi buna uydurmanın yolsuzluk çeşitlerine örnek olduğunu söyleyebiliriz.

Yolsuzluk faaliyetlerinde iki taraf vardır kendi çıkarları için rüşvet veren taraf ve yine kendi çıkarları için kamu görevini kötüye kullanan çıkar tarafları mevcuttur. Yolsuzluk sadece ahlaki normların karşı karşıya kaldığı bir şey değildir. Sadece ülkelerin kendi içlerinde yolsuzlukla mücadele çabası yoktur. Aynı zamanda medyatik bir konu olarak çoğu zaman bültenlerde yolsuzluk örneklerini ve iddiaları ile

⁵⁰ Gizem Deniz Kayataş, s.21.

⁵¹ Zeliha Atmaca, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelede Eğitim Politikaları, (İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019, s.31-32.

karşılaşıyoruz.⁵² Günümüzde sadece ahlaki değer yargılarıyla eleştirilecek basitliğe tabii değildir. Uluslararası arenada yoksulluğu araştırma ile görevli kuruluşlar vardır. Çünkü toplumsal olarak yolsuzlukların önünü alamamak toplumda etik ve ahlak olarak büyük yolsuzluklara sebebiyet verebilir.

İletişim ve ticaret ağlarının gelişimi ile farklı kültürlerin bir araya gelmesi küreselleşmenin güzel yönlerinden olsa da söz konusu yolsuzluk olduğunda sadece yolsuzluğun bulunduğu ülkeyi değil uluslararası piyasayı ve dengeleri de etkilediği aşikardır. Bazı durumlarda ülkelerdeki yolsuzluk önemleri bu konuda yetersiz kalmaktadır bu yüzden yolsuzlukla mücadelede uluslararası bir birliğin oluşturulması ve uluslararası hukuka uygun olarak düzenlemeler yapılması yolsuzluğun önüne geçebilecek etkin düzenlemelerden biri olacaktır.⁵³

Bu kuruluşlardan bir tanesi Uluslararası Şeffaflık Örgütüdür. Örgüt 1993 yılında kurulmuş 1995'ten günümüze kadar olan süreçte birçok yolsuzluk araştırmasına ev sahipliği yapmıştır.⁵⁴

Yine aynı şekilde Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası gibi kuruluşlar yolsuzlukla mücadele noktasında bir girişime sahiptirler. Yolsuzluğun temel sebepleri arasında devletlerin iç ekonomisinin istikrarlı bir şekilde ilerleyebilmesi için var olan kurumların yanı sıra bu kurumların iç yönetiminde denetleyici departmanlar ve gerek özel gerekse devlet tarafından kurulmuş denetleyici kurumların yetersiz kalması önem arz etmektedir. Az gelişmiş diye tanımlanan ülkeler olan üçüncü dünya ülkeleri yolsuzluk bakımından gelir dağılımında yaşanan adaletsizlikten dolayı daha hareketlidir. Nitekim bu ülkelerde merkezi kuruluşlar daha yetersiz ve soyut kalmaktadır. Milli değerler konusu ise mali yönden zayıf toplumlarda aktif rol oynamamaktadır.⁵⁵

⁵² Mustafa Uzun, Kamu Ekonomisi Açısından Yolsuzluklar ve Yolsuzlukla Mücadele, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2018, s.10.

⁵³ Mehmet Karakaş, Murat Çak, "Yolsuzlukla Mücadelede Uluslararası Kuruluşların Rolü", *Maliye Dergisi*, Sayı:153,2007, (ss.163-192), s. 79.

⁵⁴ Furkan Beşel, Fatih Yardımcıoğlu, "Demokrasi ve Yolsuzluk İlişkisi: Seçilmiş Ortadoğu Ülkelerinin Analizi", Ormer, *Ortadoğu Yıllığı*, Sayı: 9, 2013 (ss.443-461), s. 451.

⁵⁵ Mustafa Uzun, Kamu Ekonomisi Açısından Yolsuzluklar ve Yolsuzlukla Mücadele, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul,2018, s.11.

Öyle ki yolsuzluk sadece etik ahlakı açısından ya da sosyo- politik açıdan düzeni etkilediği kadar rekabet politikalarını etkileyerek ekonomiye de büyük zarar vermektedir.⁵⁶ Bu hususta denetim türlerini şu şekilde sıralayabiliriz;

Bağımsız Denetim; Denetlenecek kurum veya kuruluşun finansal durumunu belirli periyodik zaman dilimi içinde gerçeği yansıtacak şekilde raporlayarak bağımsız denetçi kurumları tarafından görüş bildirdiği denetim türüdür.

İç Denetim; Kurumların kendi içinde vizyon ve misyonuna uygun olarak gelişmesi için hedeflerine yardımcı olan birimdir. İlerleme sürecinde herhangi bir olumsuzluk yaşamadan faaliyetlerini geliştirmeyi sağlar. Bu denetimi yaparken kurum içi faaliyetlerin ekonomik, verimli ve etkili olamamasına dikkat eder ve gerektiği hususlarda rehber olarak danışmanlık yapar. Faaliyetlerin uyguluk ve performansına bağlı olarak izleme ve raporlama görevlerinden sorumludur.

Kamu Denetimi; Kamuya bağlı kuruluşlarda denetçi olarak tayin edilen kamu görevlilerinin denetleme ile sorumlu olduğu kamu kurum ve kuruluşları dışında özel işletmelerinde denetimini yaptığı denetleme türüdür. “*Yolsuzluğu önlemenin pek çok yolu bulunmaktadır. Bunlar bilinçlendirme faaliyetlerinden büyük mali politikalara kadar değişiklik göstermektedir. Ancak İyi bir denetim faaliyeti tüm bu yapılacakların sağlaması niteliğinde olmalıdır.*”⁵⁷ Yolsuzluk bir yozlaşma örneğidir ve ahlaki değerlerden sapma olarak değerlendirilebilecek bu yönüyle toplumsal etik açısından kabul edilmeyen bir davranıştır. Sosyal olarak gelişmemiş sosyal, ekonomik ve siyasi istikrarı sağlayamayan ülkelerde ise yolsuzluk ve yozlaşma oranı diğer ülkelere oranla daha ileri seviyededir. Toplumun kendi ahlaki ve etik değerlerinden uzaklaşması kendi kültürüne ve örfüne karşı bir duruş sergilemesi yozlaşmaya sebep olmaktadır. “*Sosyal yönden gelişmiş toplumlarda sistem yozlaşma ve yolsuzlukları önleyici mekanizmalara sahiptir. Siyasi ve ekonomik istikrar yolsuzluğu önlemede etkilidir.*”⁵⁸ Bir başka faktör olarak hukuk sisteminin belli bir düzen içinde yürümüyor olması o ülkenin vatandaşlarını başka yollara sevk eder buda yolsuzluk ve yozlaşmanın temel sebepleri

⁵⁶ Ece Aksop, “Rüşvetle Mücadelede Ekonomik Boyut ve Uluslararası Mücadele”, *Dışişleri Bakanlığı Ekonomik Sorunlar Dergisi*, sayı: 32(ss.44-50) ss.46-48.

⁵⁷Kendal Özkalkan, “Yolsuzluğun Önlenmesinde Denetimin Rolü ve Etkinliğinin Artırılması”, *İstanbul Journal of Social Sciences* Year: 2019, Issue:24, (ss.01-22), s.16.

⁵⁸ Mustafa Uzun, s.48.

arasında yer alır. ⁵⁹Bu durum bir müddet sonra alışıla gelmiş bir şekilde sistemin işleyiş biçimini ele geçirmiş olur.

Yolsuzluğun alışıla gelmiş olduğu toplumlarda bireylerin sadece kendi çıkarları yönünde davranış sergilemesi toplumsal çıkar ve gelişimi engeller sosyal bağlar zayıflar bu ise sosyal istikrarsızlığa doğru bir eğilimdir. Sosyal istikrarı olmayan toplumlarda politik istikrar ve nihayetinde ekonomik istikrarda çökmeye başlar.

Yolsuzluğun ve çeşitli sapma davranışların önlenmesinde fertler ve sosyal gruplar arasındaki milli mutabakatlardan güç almak gerekir. Milli mutabakatlar yetersiz ise yolsuzluklar ve istikrarsızlık söz konusudur. Ülkemizde belirsizliklerin ve mutabakatsızlıkların olması, fert veya gruplara kamu düzeni ve toplum aleyhine çıkar sağlamaya uygun ortam yaratmaktadır.⁶⁰

Yolsuzluk ve yozlaşmanın önüne ancak bağımsız denetim iç denetim ve kamusal denetim olarak yukarıda tanımladığımız denetim türleri ile geçilebilir. Aynı zamanda sosyal olarak gelişmiş toplumların fertleri ahlak açısından birbirini gözetir durumda olduğu için bu tür yozlaşmalara karşı etkili bir rol oynar.

⁵⁹ Kemal Özsemerci, “Türk Kamu Yönetiminde Yolsuzluk ve Yozlaşmanın Kültürel Altyapısı”, *Sayıştay Dergisi* Sayı: 58, (ss.03-20), s.18.

⁶⁰ Mustafa Uzun, s.53.

2. AFGANİSTAN'IN TARİHİ-SİYASİ GELİŞİM SÜRECİ VE SOSYO-EKONOMİK POTANSİYELİ

2.1. Ülke Profili ve Genel Bilgiler

Afganistan, Orta Asya topraklarında bulunurken yüzölçümü bakımından dünyanın en büyük arazisine sahip ülkeler içinde 40. sırada yer almaktadır. Kuzeyde Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan, batıda İran, doğu ve güneyde Pakistan ve kuzeydoğuda Çin'in olmak üzere Afganistan'ın 6 komşusu bulunmaktadır. Karasal bir ülkedir denize ya da okyanusa kıyısı bulunmamaktadır.

Vahan vadisi, ülkenin kuzeydoğusunda bulunur ve ana bölümünden ayrılarak onu kuyruklu yıldız ülkelerinden biri yapmaktadır. Ülkenin haritadan görüntüsü sapı Badahşan eyaletindeki Dalan Vahan olan kapalı bir yumruk veya yelpazeyi anımsatmaktadır. İklim bakımından soğuk kışlar ve sıcak yazların etkisinde sert bir hava hakimdir. Bu sert hava kuzey ve doğu kuşağını 600 kilometreden fazla kapsayan Hindukuş dağları etkilemektedir. Hindukuş dağları, neredeyse ülkenin ortasından geçiyor ve Afganistan topraklarının yarısından fazlasını kaplıyor aynı zamanda Kabil, Kandahar ve Herat şehirleri için stratejik bir öneme sahiptir. Hindukuş dağları arasında, hayvancılık ve meyve üretimi için elverişli bereketli derin vadiler vardır ve yıl boyunca karlı havasıyla meşhurdur. Afganistan'ın yüzeyi engebeli olduğu için, tarihte Hindistan'ın işgali için önemli bir rol oynamıştır. Ahameniş imparatorları, Büyük İskender, Gazneli Mahmut, Timur Gorkani ve Nadir Şah Afşar dâhil olmak üzere birçok savaşçı, Hindistan'a ulaşmak için Afganistan'ın dağlarını ve vadilerini geçmiştir. Son yüzyıllarda coğrafi keşifler yapılmadan önce, İpek Yolu kervanları bu topraklardan geçiyordu ve genellikle Kandahar'dan Hindistan'a ve Belh 'ten Herat'a gidiyordu. Ancak coğrafi keşiflerin başlaması ve deniz yollarının ortaya çıkması ile birlikte diğer Orta Asya ülkeleri gibi Afganistan da çıkmaz bir bölge olmuştur. Afganistan dağları, Kuzey Asya ile Güney Asya arasında bulunur ve güçlü bir stratejik kalkan görevi üstlenmektedir.⁶¹

⁶¹ Sayah Online, "Mavkuayet Jughrafiyayi Mukhtalif va Marz Hayi Afganistan" (Afganistan'ın Farklı Coğrafi Konumu ve Sınırları, 2013, <https://tinyurl.com/jcebhmhu>)

2.1.1. İklimi

Ülke toprakları, çok çeşitli iklimleri barındırır, kuzey ve batıda karasal bir iklim hakimken, güney ve doğuda kuru bir çöl iklimine sahiptir. Değişken iklime sahip bu ülke hem iklim olarak hem de coğrafi şartlar göz önüne alındığında sağlık ve eğitim gibi temel hizmetlerin sağlanması oldukça zordur. Aynı zamanda ülkenin büyük bir kesiminin tarım ve hayvancılıkla uğraşması iklim değişikliklerinin üretime de büyük etki etliğini gösterir. Öyle ki yağış oranları özellikle kuraklık söz konusu olduğunda Afganistan'ın su kaynakları üzerinde oldukça büyük bir etkiye sahiptir.⁶²

Özellikle, son yıllardaki sıcaklık artışı ve kuraklık ile birlikte tarım sektörünü ciddi şekilde etkilemiştir. Herhangi bir su kaynağının bulunmaması, tarım ve hayvancılıkla geçinen toplumu ekonomik olarak hayli yormaktadır. Afganistan'ın iklim değişikliği ile mücadelesi, kaynak ve altyapının yeterli olmaması nedeniyle oldukça sınırlıdır.⁶³

2.1.2. Etnik Yapı

Orta Asya'nın merkezi konumunda yer alan Afganistan, Peştun, Tacik, Hazara, Özbek ve Türkmen kökenleri içeren çeşitli etnik nüfusa ev sahipliği yapmaktadır. En büyük etnik grubu oluşturan Peştunlar ülke nüfusunun yaklaşık %42'sini oluştururken, ikinci en büyük grup olan Tacikler ise yaklaşık %27'sini oluşturuyor. Afganistan'ın çok kültürlü etnik yapısı, onu imparatorluklar için bir kavşak haline getiren zengin tarihi ve stratejik konumundan kaynaklanmaktadır.⁶⁴ Afganistan'da tarih boyunca çeşitli etnik gruplar arasında gerilim ve çatışma gözlemlenmiştir. Ülkeye nüfusunun büyük bir kısmına hâkim olan Peştunlar, diğer etnik gruplara karşı ayrımcılık yaptığı yönünde iddialar mevcuttur. Günümüzde Peştun nüfusu dışında kalanlara yönelik ayrımcı

⁶² M. Najim Nasimi, Jay Sagin, N.T.S. Wijesekera, "Climate and Water Resources Variation in Afghanistan and the Need for Urgent Adaptation Measures." 2020, Int. J. Food Sci. Agric, 4, 49-64.

⁶³ *Afganistan Ülke Raporu*. 2017, T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği 45(43).
<https://www.kutso.org.tr/wp-content/uploads/2017/06/Afganistan.pdf>

⁶⁴ Julie Di Cristofaro ,Erwan Pennarun, Stéphane Mazières vd., "Afgan Hindu Kush: where Eurasian sub-continent gene flows converge.", 2013, PloS one, 8(10).

politikalar etnik hiyerarşi ile karakterize edilmeye çalışılıyor.⁶⁵ Etnik gruplar arasındaki ayrımcılığın son bulması ülke geleceği için büyük önem arz etmektedir çünkü her etnik grubun bakış açısı ve kültürel deneyimleri gelişmeye açık bir topluma fayda sağlayacağı şüphesizdir.

2.1.3. Demografik Yapı

Afganistan'ın 2023 itibariyle, toplam 652.100 km²'lik bir alanı ve 41.379.453 milyon nüfusu mevcuttur.⁶⁶

Demografik olarak, Afganistan'ın nüfusu ağırlıklı olarak genç ve nüfusun yaklaşık %63'ü 25 yaşın altındadır. Ülkenin nüfus artış hızı yıllık %2,3 artışla yüksektir. Nüfusun çoğunluğu kırsal alanlarda yaşarken, sadece %25'i kentsel alanlarda yaşamaktadır. Bununla birlikte, Afganistan'daki okuma yazma oranı oldukça düşüktür ve 15 yaşın üzerindeki nüfusun yalnızca %43'ü okuma yazma bilmektedir.⁶⁷

Ülkenin, sağlık sistemini iyileştirmek ve enerji arzı ile talebi arasındaki uçurumu gidermek için desteğe ihtiyaç duyulmaktadır. Afganistan devletinin sürdürülebilir bir geleceğe sahip olması için genç nüfusa yönelik sağlık ve eğitim alanında yatırımlar yapılması gereklidir.

2.2. Jeopolitik Konumu ve Önemi

Asya ile Ortadoğu arasındaki çok önemli bir ticaret yolunun Afganistan toprakları üzerinden geçmesi ülkenin stratejik konum açısından önemli olduğunu vurgular. Tarihte Afganistan, Ortadoğu ile Hindistan arasında ticaret ve işgalciler için bir kavşak noktası niteliği taşır. İngilizlerin sömürge faaliyetleri açısından Asya'yı gözetlemesi için stratejik bir önem sahipti.⁶⁸ Afganistan topraklarında nüfuz sahibi olmak için kıyasıya rekabet eden İngiliz ve Rus imparatorlukları 19. ve 20. yüzyıllar

⁶⁵ Sayed Reza Hussaini. "Afghanistan in the Trap of an Ethnic Security Dilemma: Is There Any Solution on the Horizon?." 2023, *Journal of Social and Political Sciences*, 6(1).

⁶⁶ Afghanistan Population, "worldometers", 2023, <https://www.worldometers.info/world-population/afghanistan-population/#:~:text=The%20current%20population%20of%20Afghanistan,the%20latest%20United%20Nations%20data.>

⁶⁷ Jamal Abdul Nasir and Sohail Akhtar, "Demographic Bonus in Afghanistan." 2019, *Central Asia*, 84(Summer), pp. 81-87.

⁶⁸ Shaista Wahab, Barry Youngerman, *A brief history of Afghanistan*, 2007, Infobase Publishing. s. 1-10

arasında İngiliz-Afgan savaşına sebep olmuşlardır. Afganistan, İkinci Dünya Savaşı da dâhil olmak üzere emperyalist çatışmalar sırasında İngiliz Hindistan'ı ve Rusya'ya karşı bir miktar toprak kaybetmiş olsa da tamamıyla işgal edilmemiş, toprak bütünlüğünü korumuş ve egemenliğini sürdürebilmiştir.⁶⁹

Uzun süre devam eden çatışma ve siyasi istikrarsızlığa rağmen Afganistan'ın jeopolitik konumu her zaman önemini korumuştur.⁷⁰ Afganistan'ın stratejik konumu, Hindistan ve Çin gibi güçlü sanayi ekonomilerini kara ve deniz yoluyla Kuzey Asya ve Avrupa'ya bağlayan Asya'daki önemli bir koridor olması yatırım ve kalkınma açısından ülkeyi çekici hale getirmiştir. Ülkenin siyasi geleceği belirsizdir, ancak konumu ve tarihi itibari ile ülkenin her dönem dünyanın büyük güçleri arasında bir rekabet ve çatışma alanı olduğunu bir gerçektir.

Afganistan'da Pakistan ve Hindistan gibi büyük güçlerin çıkarları doğrultusunda birçok zeminde birleşiyor ve ayrışıyor. Tüm bu çıkarlar için Afganistan'da barış ve istikrar çok önemlidir. Bu yüzden Rusya, Amerika Birleşik Devletleri ve Çin, Afganistan'daki barış sürecine dâhil olarak yeni Kabil yetkilileriyle karşılıklı yarara dayanan ve istikrarlı ilişkiler kurmak için adım attılar.

Ülke vatandaşlarının çoğunun tarım sektörü ile geçimini sağladığını düşündüğümüzde su kaynakları Afganistan için hayati önem taşımaktadır.

En kalabalık bölgesi olan Kabil nehri havzasında ciddi bir içme suyu kıtlığı yaşanıyor ve bu durum, vatandaşları için temiz içme suyunun mevcudiyetini sağlamak için Afgan hükümetinin su kaynakları yönetimine odaklanmasını gerektiriyor. Su barajları ve mikro hidroelektrik santrallerinin (MHP) inşa edilmesi, Afganistan'ın önemli su kaynaklarını kullanmasına ve güvenlik durumunu iyileştirmesine yardımcı olabilir.⁷¹

Kuraklık son yıllarda Afganistan'da önemli bir sorun teşkil etmektedir. Afganistan su israfını önlemek amacıyla barajlar inşa ederek sorunu çözmeye çalışsa da başta İran olmak üzere komşu ülkelerden olumsuz tepkiler almaktadır. Aslında bol miktarda su kaynağı fakat Kabil Nehri çevresinde yaşanan çatışmalar bir tarafa çevresel bozulmalar Kabil Nehri havzasında su kıtlığına sebep olmaktadır. Su kaynakları, ülke

⁶⁹ Meredith L, Runion. *The history of Afghanistan*, 2017, ABC-CLIO. s. 1-3.

⁷⁰ Thomas H. Johnson, M. Chris Mason, "Understanding the Taliban and insurgency in Afghanistan." 2007, *Orbis*, 51(1), 71-89.

⁷¹ Tushaar Shah, Aditi Deb Roy, Asad S. Qureshi, Jinxia Wang, "Sustaining Asia's groundwater boom: an overview of issues and evidence", *In Natural Resources Forum*", 2003, May, Volum: 27, No. 2, pp. 130-141). Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd.

ekonomisinin büyük kısmını oluşturan tarım için hayati öneme sahiptir. Hükümet, tarım için suyun mevcudiyetini sağlamak için su yönetimi uygulamalarına öncelikli olarak teşvik etmeli ve yatırım yapmayı hedeflemelidir.⁷²

2.3. Eski Çağlardan Dürrânîlere Kadarki Dönemde Afganistan Tarihi

Milattan yaklaşık 2000 yıl önce, Fars anlatılarına göre Zerdüş, Afganistan'ın kuzeyindeki "Bahtar" topraklarında kendilerine "Aryan" diyen kabileler arasından ortaya çıkmıştır.⁷³ Aryanlar, Hazar Denizi'nin kuzeyinde veya Avrupa'da yaşayan kalabalık kabilelerdir. Nüfusun artması ve yaşam koşullarının zorlaşması nedeniyle kendi topraklarından güneyin geniş ve verimli topraklarına göç ettikleri ileri sürülmektedir.

Afganistan'ın tarihi, MÖ 333'ten 545'e kadar olan yıllarda görülen önemli büyüme ve evrim ile eski zamanlara dayanmaktadır. MÖ 540'ta Afganistan, Ahameniş hanedanının yedinci kralı Cyrus tarafından fethedildi ve Pers İmparatorluğu'nun bir parçası oldu. Ülkenin ünlü tarihçisi merhum Ahmed Ali Kohzad'a göre MÖ 550 yılı, Afganistan'ın tarihi döneminin başlangıcıdır.⁷⁴

Kralların, halkın ayaklanma ve isyanlarını kontrol edememeleri, Afganistan'ın kuzeyi ve batısındaki valilerin kademeli olarak otorite kazanmasına bunun sonucunda ise bir monarşinin kurmasına sebep olmuştur.⁷⁵

M.Ö. 330'da Büyük İskender, imparatorluğunu Afganistan'ı da içine alacak şekilde genişletmiştir. Pers İmparatorluğu'nu mağlup eden İskender, engebeli arazi ve çeşitli kabilelere karşı bölge üzerindeki hâkimiyet sağlamıştır. İskender'in Afganistan'ı ele geçirmesi, kültürel ve tarihi olarak bölge üzerinde bir etki yaratmıştır.

İslam'ın ortaya çıkması ve yayılmaya başlaması ile birlikte Afganlar kendilerini yeni bir rakip olan İslam ordusuyla karşı karşıya kalmışlardır. Afganlar İslam ordusunun ilerlemelerine izin vermemesiyle birlikte iki yüz yıl süren ciddi bir savaş yaşanmıştır. İslam ordusunun Afganlara yönelik üç şart vardı: İslam'ı kabul etmek, cizye vermek

⁷² Abdulkadir Hakimi, "Ab hayi Afganistan; Az sarmayayi pol ta Sarmayayi jan" (Afganistan Suları; Para Sermayesinden Can Sermayesine Kadar), <https://8am.media/afghan-waters-from-the-capital-of-money-to-the-capital-of-life/>

⁷³ Darwish Kayani, "Qaumi Arya Markazi Mutaliat Khilij Fars" (Arya Kavmi Hilic Fars Mütealiye Merkezi), <https://www.azargoshnasp.net/history/Aryan/qowmaryayikiya.htm>

⁷⁴ Ahmed Ali Kehzad, *Aghanistan Dar Partawi Tarikh* (Afganistan Tarih ışığında), Kabul, 2011, s. 118.

⁷⁵ Ahmed Ali Kehzad, *Aghanistan Dar Partawi Tarikh* (Afganistan Tarih ışığında), Kabul, 2011, s. 118.

veya kan dökmekten, zulümden ve aşırılıklardan kaçınmak. Burada çatışmalar devam ederken, dünyanın pek çok bölgesinde İslam'ın yükselişi kendini göstermekteydi.⁷⁶

Hicri 351-579 yılları arasında Afganistan'ın Gazneli hanedanı, bu bölgede hakimiyet kurmuştur. Sultan Mahmud, Gazne şehrini imar etmiş ve güzelleştirmiş, eğitim merkezleri ve ilim sahaları kurulmasına önem vermiştir. Dönemin âlimlerini ve hatiplerini Gazne'ye davet ederek, 400 şair ve âlimi sarayında ağırlamıştır. Gazneli Devleti, hicri 6. asrın sonlarında zayıflamış ve yerini Selçuklu hanedanına devretmiştir.⁷⁷ İlerleyen dönemlerde Harezm kralları bağımsız olarak hüküm sürerken, Gazneli Sultan Mahmud gibi büyük bir devlet kurmaya çalışmışlardır. Fakat Moğol istilası planları bozmuştur. Hicri 7. yüzyıl, Moğol İmparatorluğu'nu kuran ve Asya'da geniş toprakları fetheden Cengiz Han'ın H. 603'te farklı boyları birleştirmiş ve Hicri 608'de Moğol İmparatorluğu'nu kurarak Kuzey Çin İmparatorluğu'na saldırmıştır. Moğol İmparatorluğu o dönemde Afganistan ve batıdaki İslam ülkeleri ile temas haline geçmiştir.⁷⁸ Sonraki dönemlerde bölgede Emir Timur'un tarih sahnesine çıkışıyla, ülkede tekrar medeniyet, ilim ve teknoloji güçlendiği görülmüştür. Zahîreddîn Muhammed Babür, Fergana'yı yöneten Timurlu prensi Ömer Şeyh'in en büyük oğludur. Timur'un ölümünden sonra, Hindistan Babür İmparatorluğu'nu kurmuştur ve Kabili başkent ilan etmiştir.⁷⁹

İmam Kuli'nin oğlu olan Nadir Kulu, Afşar kabilesinden, Afganistan'ın Horasan yerlisidir. Nadir Şah Afşar Horasani birkaç yıl içinde Afganistan'ı da içine alan geniş

⁷⁶ Radio Neshat, "Danistani Hayi Afghanistan Bakhsh Awal Tarikh va Jughrafiya Hamlahi Musulmanan 643-661" (Afganistan Bilgisi, İlk Bölüm, Tarih ve Coğrafya: Müslüman İstilas, Raşidin Halifeliği Sırasında Afganistan) (M.S. 643-661), 2016, <https://www.radioneshat.com/fa/news/2355>

⁷⁷ Rasul Jafariyan, "Ghaznawiyān Dar Afghanistan va Panjab" (Afganistan ve Pencap'taki Gazneliler) 2006, Payghahi İtlah Rasani Hawzah, <https://hawzah.net/fa/Article/View/5566/%D8%BA%D8%B2%D9%86%D9%88%DB%8C%D8%A7%D9%86-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%D9%81%D8%BA%D8%A7%D9%86%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86-%D9%88-%D9%BE%D9%86%D8%AC%D8%A7%D8%A8>

⁷⁸ Sayah Online, "Hujum Mughol Changiz Chaghatayi, 1211-1358) (Moğol istilası, Cengiz, Çağtay, M.S. 1211-1358), <https://www.sayahonline.com/afghanistan/history/%d9%87%d8%ac%d9%88%d9%85-%d9%85%d8%ba%d9%88%d9%84-%da%86%d9%86%da%af%db%8c%d8%b2-%da%86%d8%ba%d8%aa%d8%a7%db%8c.html>

⁷⁹ Danish Namayi Jahan İslam, "Babar Zahiruddin Muhammed", <https://tinyurl.com/ypatvcxv>

bir arazide hakimiyet tesis etmiştir. Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından bölgede önemli değişimler yaşanmıştır.

2.3.1. Ahmed Şah Dürrani ve Afgan Devletinin Teşekkülü

Dürrani hanedanının kurucusu Ahmed Şah Dürrani (ö. 1187/1773), 25 yıllık hükümdarlığı sırasında Afganistan'a istikrar ve birlik getiren askeri ve siyasi bir liderdi. Hicri 1135'te Herat şehrinde doğan Ahmed Şah, Nadir Şah'ın ölümünden sonra Hicri tarihiyle Şevval 1160'ta Afganistan tahtına oturmuştur. Ahmed Şah'ın yönetimi, önemli askeri zaferler ve siyasi başarılarla karakterize edilmektedir. Bu zaferler sayesinde Katagan, Badahşan, Kerman, Belucistan, Sindh ve Keşmir gibi tüm doğal vilayetlerini kontrol altına almıştır. Daha sonra Kabil, Ghor, Peşaver ve Pencap'ı bir idari merkeze tabi kılmıştır. Yetenekli bir askeri stratejist olan Ahmed Şah Afganistan'ı başarıyla savunmuştur. Kuzey eyaletlerini korumak için Ceyhun Nehri'ni bir kez, İndus bölgesini korumak için Satlec Nehri'ni birkaç kez geçerek tüm muharebeleri kazanmıştır. Ahmed Şah adil davranışıyla tanınıyordu ve geride büyük, güçlü ve kalabalık bir Afganistan bırakmıştır.

Millî Afganistan Devleti'nin kurucusu olan Ahmed Şah, büyük bir kumandan ve devlet adamı idi. Mütevazı ve âdil bir hükümdar olarak Afganistan'daki bütün kabileler tarafından sevilip sayılırdı. Hükümdarlığı sırasında Afgan halkını vergilerle sıkıntıya sokmadığı gibi, bilhassa Hindistan'a yaptığı seferlerden getirdiği ganimetlerle onları ihya etti. Onun en büyük kusuru mensup olduğu Abdâlî kabilesine, kurduğu devletin içinde büyük imtiyazlar tanıyarak onları diğer kabile mensuplarından daha üstün tutmuş olmasıdır. Sevilen bir lider olmasına rağmen bu hatası, Afganistan'daki kabileleri birleştirerek millî birliği tesis edememesine sebep olmuştur. Afgan ahalisi arasında bunun izleri bugün dahi görülmektedir.⁸⁰

Ahmed Şah'ın ölümünden sonra, Saduzai klanında tahta iddia edenler arasında kırk beş yıl sonrasına kadar rekabet, çatışma devam ederken, sonunda hanedanın parçalanmasına neden oldu. Ahmed Şah'ın ikinci oğlu ve halefi olan Timur Şah, başkentini Kandahar'dan Kabil'e taşımıştır; bu hanedanın yönetimi bir asır sürmüştür. Bu dönem Afganistan'ın gelişimi açısından atıl bir dönemdi; aynı zamanda ülkenin doğusunda ve kuzeyinde sömürgeleşme gittikçe derinleşmiştir. Diplomatik entrikalar

⁸⁰ Mehmet Saray, "Ahmed Şah Dürrânî", <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-sah-durrani>, Erişim Tarihi: 12.03.2023.

adım adım iç ve dış savaşlara ve ÷lkede art arda gelen karışıklıklara neden olmuş, Afgan devleti kalkınmadan mahrum kalmıştır.⁸¹

2.4. Afgan-İngiliz Savaşları ve Afganistan'ın Bağımsızlığı

19. yüzyılda sömürge arayışlarının sürmesiyle birlikte İngiltere ve Rusya da dâhil olmak üzere çeşitli yabancı güçler arasında pek çok savaş yaşanmıştır. Savaş devam ederken İngilizler, Kabil'de bir himaye hükümeti kurma çabalarına rağmen, Afganların düşmanlığıyla karşılaşmışlardır. Bu durum 1878'de ikinci İngiliz-Afgan savaşına yol açmıştır. İngilizler Kabil'e siyasi bir heyet göndermiş, fakat bu heyet Afgan sınıır muhafızları tarafından durdurulmuştur. İngilizler bir özür ve Kabil'e girmeyi talep etmiştir; ancak Amir Şir Ali Han'ın açıklamaları tatmin edici değildi. Bu yüzden ikinci Afgan- İngiliz savaşı başlamıştır. Genel olarak, 19. yüzyıl, Afganistan için yabancı güçlerle çatışmalar ve iç güç mücadeleleriyle çalkalanan bir dönemdi. Zorluklara rağmen Dost Muhammed Han ve Şir Ali Han gibi liderler ÷lkeyi birleştirmeyi ve yabancı etkisi karşısında bağımsızlığını korumayı başarmışlardır.⁸² Bu dönemde; *"...ekonominin gelişmesi yönünde adımlarda atılmışsa da sosyal ve politik faktörler hem ekonomik hem de askeri bürokrasideki hareketi kısıtlı kalmıştır."*⁸³

O dönemde Afganistan'ın hükümdarı olan Emir Şir Ali Han, Ruslardan yardım istemişse de karşılık bulamamıştır. Aşiret liderleri tarafından kabul edilmeyen Yakup Han, İngilizlerle bir anlaşma yaparak, onların tüm taleplerini kabul etmiştir. Antlaşma hükümlerine göre Kabil'e gönderilen İngiliz elçiler, birkaç hafta sonra bu antlaşmaya razı olmayan Afganlar tarafından katledilmiştir. Bu olaydan sonra Yakub Han sürgüne gönderilmiştir. Bu gelişmeler üzerine İngilizler Afganistan'ın işgali için yeniden harekete geçmiştir; fakat coğrafi zorluklarının farkında olarak İngiltere'nin tanınmasına karşılık ilişkiler yeniden düzenlenmiştir. Dost Muhammed Han'ın torunu Abdul Rahman Han tarafından imzalanan Durand Antlaşmasının sonuçları ileride Afganistan

⁸¹ Jonathan Lee, Çev. "Mohammad Mohammadi, Bataj o Takht Rasidan Ahmed Shah Abdali Miyani Afsane va Vaqihyat" (Ahmad Shah Abdali'nin tahta çıkışı; Efsane ve gerçek arasında), 2020, <https://www.etilaatroz.com/96791/reaching-throne-of-ahmad-shah-abdali-between-myth-and-reality/>

⁸² Nuftula Haronovich Khalfin, Çev. Aziz Aryanfar "Shikast Tajawuz Biritanya Bar Afghanistan" (İngiltere'nin Afganistan'ı işgali başarısız oldu), 1959, <https://www.arianfar.com/books/2011021502.pdf>

⁸³ Onur Ender Aslan, Didem İşçi Kuru, *Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi, Afganistan Devlet ve Toplum*, Editör: Onur Ender Aslan, Türk İdari Araştırma Vakfı, Ankara, 2022, s.103.

ile Pakistan arasında bir sınır anlaşmazlığı olarak yeniden gündeme gelmiştir.⁸⁴ Amanullah Han kral olarak tahta oturduktan sonra halk arasındaki İngiliz karşıtı duygular yoğunluğunun zirvesine ulaşmıştı. 1919'da İngilizlere karşı başlatılan üçüncü savaşın ilk günlerinde Afganistan bağımsızlığını ilan etmiştir. İngiltere, Afganistan'ın bağımsızlığını 1921'de tanımıştır.

2.5. Bağımsızlık Sonrası Gelişmeler

Amanullah Şah, dedesi ve babasının münzevi politikasını terk ederek bir dizi temel reforma girişmiştir. Şah'ın bu reformları dindar kesim tarafından kabul görmemiş, mollalar ve muhafazakâr din adamları tarafından, reformist Şah'a karşı ayaklanmalar başlatılmıştır.⁸⁵ Her şeye rağmen Amanullah, ülkenin kurtuluşunu rasyonel reformların yapılmasında görüyordu.

Amanullah Han tutuculuğa şiddetle karşı çıkarak, gelenekçi tutumları değiştirmeye çalışan bir lider olmasına rağmen, hâkimiyeti ele geçirdiği ilk yıllarda dinî duyguları kullanarak Müslümanları birleştirmeye ve İslâm dünyasından yardım almaya gayret etmiştir. Ama zamanla ülke içindeki tutumu, din ve siyaset ayrılığı (laiklik) tezi üzerinde şekillenmeye başlamıştır. Amanullah Han da Türkiye'ninkine benzeyen laik bir çerçeveye ile krallık ve hükümetin çalışmalarını belirlemek ve din ile devlet ilişkisini tanımlamak istemiştir. Ancak Afganistan'ın dinî yapısı onun hayallerinin gerçekleşmesine set çekmiştir. Amanullah Han'ın ıslahat düşünceleri kabile reisleri ve tutucu din adamları arasında tepkilere yol açtı. Ülkede ayaklanmalar baş gösterdi.⁸⁶

Zira, Afgan toplumu bu tür reformlara hazır değildi, Tabandan başlayan itirazlar, Nadir Han ve kardeşlerinin Amanullah'a karşı komploları, Habibullah Kalakani'nin tahtı tacı ele geçirmek için kuzeyden başkente doğru hareket etmesi vd. karmaşık gelişmeler Amanullah iktidarının sonunu getirmiştir. Gelişmeler üzerine Amanullah Han tahtını bırakmış bir daha geri dönmeyecek şekilde ülkesinden ayrılmıştır. 1929'da İsviçre'ye yerleşen Amanullah 1960 yılında orada vefat etmiştir. Amanullah'tan boşalan tahta kansız bir şekilde oturan Kalkani'nin tahttan iktidarı uzun sürmemiştir.

1924-1926'da Fransa'da sürgün sayılabilecek bir göreve tayin edilmiş olan Nadir, Amanullah ile arasının bozulması ve sağlık sorunları nedeniyle görevini bırakarak Nice'ye yerleşmiştir.

⁸⁴ Mah Rukh Samani, "Jang Duwom Afghanistan va İngiliz" (İkinci Afgan-İngiliz savaşı), 2014, http://www.iichs.org/foreign_policy_articles/Jang-dovom.pdf

⁸⁵ Mohammad Taghi Manaqbi, "Miras Siyasi Amir Habibullah Va Shah Amanullah" (Amir Habibullah ve Shah Amanullah'ın Siyasi Mirası), 2022, Etılaatroz, <https://www.etilaatroz.com/135169/political-legacy-of-amir-habibullah-and-shah-amanullah/>

⁸⁶ Aliye Yılmaz, "Amanullah Han'ın Islahatları ve Atatürk", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı:21, (ss.155-165), s. 154-158.

Kalkani'nin iktidarı ele geçirmesinin ardından yurda dönerek taht için mücadeleye başlamıştır. Başlangıçta kabileler arası rekabet yüzünden amacına ulaşmada zorlansa da düzenlediği harekât neticesinde Kabil'e girerek iktidarı ele geçirmiştir. Nadir Şah, ülkede istikrarı ve kalkınmayı sağlamak adına bazı reformlar uygulamıştır. Fakat ülkedeki muhalif kesimi bastırmak adına aldığı sert önlemler genel bir memnuniyetsizlik doğurmuştur.⁸⁷

Ülkedeki şiddet ve geçimsizlik durumu Nadir'in sonunu getirmiş. 8 Kasım 1933'te bir öğrenci tarafından yapılan bir suikast sonucunda Nadir hayatını kaybetmiştir. Bu suikastın ardından ülkede fazla karışıklığa fırsat vermemek için derhal oğlu Muhammed Zahir Şah Afgan tahtına çıkarılmıştır. Henüz 19 yaşında tahta oturan Zahir Şah'ın iktidarı döneminde uzun süre ülke başbakan tarafından yönetilmiştir.

2.5.1. Zahir Şah Yönetimi

Afganistan'ın son kralı Muhammed Zahir Şah'tır. Afganistan son olarak Muhammed Zahir Şah döneminde istikrarlı bir siyasal dönem yaşadığı için Afganistan'da istikrarın sembolü olarak tanımlanır. Öyle ki 40 yıl süren bir siyasal istikrar söz konusudur. Davut Han'ın, Zahir Şah yönetimine yaptığı darbe ile Afganistan'da istikrarsızlık hâkim olmuştur ve bu darbe uzun süre devam edecek iç karışıklıkların başlangıç noktasıdır. Ülkenin çok kültürlü bir yapıya sahip olması istikrar sağlanması adına yüksek kültürel ve dini hoşgörü gerektirir. Zahir Şah Peştun kimliğine rağmen, Fars diline karşı ilgi duyardı. Onun döneminde eğitim dilinde Farsçanın meşrulaşması için adımlar atılmıştır. Klasik ulus-devlet modelini destekleyenlerin aksine, Fars dilini Afganistan'ın kimliğinin bir parçası olarak konumlandırmıştır. Zahir Şah döneminde Afganistan dış politika da Pakistan ile arasındaki anlaşmazlıkla gündeme gelmiştir ve *“ABD'nin Afganistan'ın yardım taleplerine sıcak bakmaması ve Peştunistan konusunda Pakistan'dan yana tavır takınması Afganistan'ın Sovyetler Birliği'ne kaymasına yol açmıştır.”*⁸⁸ Zahir Şah hükümetinin iktidarı Davut Han'ın yaptığı darbe ile son bulmuştur.

⁸⁷ Rıza Kurtuluş, “Nadir Şah”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nadir-sah--afgan>. Erişim Tarihi: 12.03.2023.

⁸⁸ Zabihullah Dashti, Zahir Şah Dönemi Afganistan-Türkiye İlişkileri (1933-1973), *Anasay Dergisi*, 2021, Yıl 5, Sayı 17, (ss. 125 – 152) s.149.

2.5.2. Davut Han'ın Darbesi ve Cumhuriyet'in Kuruluşu

Davut Han'ın kabinesinde ilk başta komünistler, Halkın Demokratik Partisi'nin bayrak hiziplerinden daha fazla konuma sahiptiler. Bu dönemde hükümet SSCB tarafından önemli ölçüde desteklenmiştir. Pakistan ile olan sınır anlaşmazlıkları konusu bir kez daha gündeme gelmiştir ve Pakistan ile Afganistan arasındaki Durand sınır hattını geçersiz olduğu belirtilmiştir.

Davut Han on yıllık iktidarında şu işleri yapmıştır:

- Gençlere daha kaliteli eğitim alabilmeleri için iktisat, ziraat, mühendislik fakültelerini açtırmıştır,
- Düşmanlara karşı orduyu güçlendirmiştir,
- Davut Han, Emanullah Han gibi kadınların başörtülerine karşı çıkararak başlarını açtırmıştır,
- Beş yıllık ekonomik planlarını uygulamaya çalışmıştır.⁸⁹

Dış siyaset olarak ise geleneksel modelden çok hegemonik güçlerin rekabetine yönelik bir politika izlenmiştir. Davut Han döneminde eğitime önem verilmiş, okulların sayısı artırılmış ve sosyal yaşama yönelik kadınların eğitim faaliyetlerine devam etmesini sağlanmıştır.

Ayrıca Sovyetlerin çok dikkatli ve planlı bir şekilde yürüttükleri Marksist propaganda çok geçmeden neticelerini vermeye başlamıştır. Kruşçev ve Davut Han'ın Afgan subaylarının Sovyetler Birliği'nde eğitilmesi konusunda vardıkları anlaşma sayesinde, eğitim için Sovyetler Birliği ve Çekoslovakya'ya Afgan subaylar gönderilmiştir.⁹⁰

Davut Han iktidarının son günlerinde, rejimine karşı komplo kurmak suçlamasıyla tutuklanmıştır. Bu iftiraların devamında ise Davut Han ve ailesi öldürülmüş ve rejimi parçalanmıştır. Öte yandan, Davut Han'ı devirmek için Rusların baskısıyla ittifak kuran partinin Nur Muhammed Taraki liderliğindeki Halk hizbi ile Babrak Karmel liderliğindeki Bayrak hizbi arasındaki iç farklılıklar yeniden gündeme gelmiştir.

Afganistan'daki Müslüman halkın komünist rejime karşı çıkması ve komünistlerin kendi içlerindeki ayrışmaları Rusları tedirgin etmiştir. Ruslar, Afganistan'daki olası bir iç savaşa karşı, çıkarlarını ve nüfuzlarını sürdürebilmek için

⁸⁹ Qari Feriaghun Batoor, "Afganistan'da Cumhuriyetin Kuruluşu", *Anasay Dergisi*, 2018, Sayı 5 ,(ss. 13 – 31), s.17.

⁹⁰ Omid Mohammed Naeim, Federal Devlet Modelinin Afganistan İslam Cumhuriyeti'nde Uygulanabilirliği, (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir, 2017, s.73.

gerekli tedbirleri almaya yönelecektir. Bu nedenle askeri müdahaleye zemin hazırlamak için Nur Muhammed Taraki ve Hafızullah Emin'i Moskova'ya davet etmiştir. 5 Aralık 1978'de onlarla bir anlaşma imzalamışlardır. Söz konusu antlaşmanın dördüncü maddesine göre, Ruslara Afganistan'a askeri müdahalede bulunabilme yetkisi verilmiştir.⁹¹ Davet sürecinde yaşanan sorunların Hafızullah Emin tarafından çıktığı ve Taraki'ye Emin'i partiden uzaklaştırması konusunda baskı olduğu söylenmektedir. Bu baskı sonucunda Taraki ile Emin Arasındaki rekabetin sertleştiği sonuç olarak Emin'in yaptığı gizli darbe ile iktidarı ele geçirmiştir.⁹² Bu dönemde

Yönetim şiddeti arttırdıkça halktan fazlasıyla karşılık almaya başlamış ve silahlı mücadele Afganistan kırsalına da yayılmıştır. Yeni yönetim de halk tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Bunların yanında bir de İran'daki İslami rejim değişikliği ülkeyi etkilemiştir.⁹³

2.5.3. Sovyet Saldırısı ve Halk Ayaklanması

Sovyet Ordusu 1979 yılının haziran ayında, modern silahlarla donatılmış 120.000 kişilik mevcudu ile Afganistan'a girmiş ve Hafızullah Emin hükümetini devirerek Afganistan'ı resmen işgal etmiştir. Bu işgal on yıllık bir savaşa yol açacaktır. Afgan halkının Rus işgal güçlerine karşı on yıllık mücadelesinde bir milyondan fazla Afgan vatandaşı, 20 bin güvenlik gücü olmak üzere çok sayıda sivil katledilmiştir.⁹⁴

1987'den beri iktidarlığı süren Sovyet yanlısı Necibullah hükümeti 1992'de SSCB işgali son bulana kadar iktidarını sürdürmüştür. Daha sonrasında darbe girişimlerinden etkilenmeyen hükümet ülke içinde önemli bir nüfusa sahip olduğunu göstermiştir.

⁹¹ Fatima Mirza Jahfari, "Rawayat Rozhayi Kodatah Kamonisti Afghanistan va Piroziyi Mujahidin" (Afganistan'daki komünist darbe günlerinin ve Mücahitlerin zaferinin öyküsü), 2022, Mehr News <https://tinyurl.com/4h4vry3f>

⁹² Sinan Yazıcı, "Siyasal Yapı ve Hayat", *Afganistan Devlet ve Toplum*, Editör: Onur Ender Aslan, Türk İdari Araştırmalar Vakfı, Ankara, 2022, (ss.179-230), s.202-204.

⁹³ Omid Mohammed Naeim, s.74.

⁹⁴ Sohrab Omar, Sovyetler ile ABD'nin Afganistan Hezimetini ve Ödenen Ağır Bedel, *Independent*, Yayın Tarihi: 9 Mayıs 2022, Erişim Tarihi:05.05.2023, <https://www.indyurk.com/node/507136/d%C3%BCnya/sovyetler-ile-abdnin-afganistan-hezimetini-ve-%C3%B6denen-a%C4%9F%C4%B1r-bedel>

İşgalci Sovyet Birliğinin 15 Şubat 1989 günü ülkeden püskürtülmesi Afganistan halkının en gururlu günlerinden biri haline gelmiştir. Aynı zamanda Afganistan halkı, dünya ülkelerinden Afganistan'a karşı barışçıl ve dostça ilişkiler kurulmasını istemiştir.⁹⁵ 1992'ye gelindiğinde mücahitler arasında iktidar kavgaları iç savaşa dönüşecektir ve 1996 yılına kadar bu süreç devam edecektir.

Afganistan'ın 1992'den 1996'ya kadar süren iç savaşı, Cumhurbaşkanı Necibullah'ın istifasını ve Afganistan Demokratik Halk Cumhuriyeti hükümetinin düşmesini takiben Afganistan'da şiddetli bir savaş dönemine işaret ediyor. Necibullah hükümetinin düşmesinden sonra, Peşaver Antlaşması'na göre, Afganistan İslam Devleti kuruldu.⁹⁶

Ülkeye siyasal çatışma ortamı hakimken güvensizlik hat safhadaydı ve halk güven konusunda oldukça gergindi. *“Mücahit grupları arasında iktidar savaşları devam etti ve Mücahitler herkes için kabul edilebilir hükümet kuramadı. Mücahit örgütleri savaş örgütleriydi ve yönetme ve devlet konusunda hiçbir hazırlıkları veya tecrübeleri yoktu.”*⁹⁷ Bu karmaşanın içinde hem kendi iç yapılanmasında hem de ticari ilişkilerde, ticaret yollarında halkın bir güven unsuru olarak gördüğü, mücahitlere tepki olarak Afganistan'ın güney bölgelerinde Taliban adı ile anılan yeni bir örgüt yapılanması ortaya çıkacaktır.

2.6. Taliban'ın Yükselişi ve Sonrası Gelişmeler

1994'teki Taliban, Afgan iç savaşının kaosu ve şiddetinin ortasında ülkenin güneyindeki sınır kasabası Spin Boldak'a saldırıp yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır.

Afganistan 1994 yılı sonlarında Taliban'ın ortaya çıkmasından önce neredeyse fiilen dağılmış ve ülke eski komutanlar arasında bölünmüş durumdadır. Taliban'ın kontrol sağladığı ticaret güzergahlarında güvenliği sağlaması ve farklı gruplara yapılan ödemeleri engellemesi gerek nakliyeciler gerekse halk üzerinde olumlu etki yapmış, kendilerine halk desteği sağlamıştır. Bu şartlarda, ülke doğal olarak sosyal adalet, eşitlik, ehliyet, insan hakları, demokrasi ve güvenlik konusunda son derece ciddi bir durum ortaya çıkarmıştır.⁹⁸

Taliban'ı Herat valisi İsmail Han'ın bir süre geride tutmayı başarmış olsa da Taliban kendini hızla yeniden toplandı ve Herat'a doğru ilerleyerek tüm güneybatı

⁹⁵ Amu, “Afghanistan 34 Sal Baad Az Khoroj Qoshon Sorkh Shoravi” (Afganistan; Sovyet Kızıllı Ordusu'nun ayrılmasından 34 yıl sonra), 2022, Amu, <https://amu.tv/36035/>

⁹⁶ Humayoon Zahin, Afganistan Siyasal Yaşamında İslâmî Hareketler (1969-1996), (Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2021, s.119.

⁹⁷ Humayoon Zahin, s.119.

⁹⁸ Şafak Gök, *Afgan Siyasal Hayatında Taliban*, Nobel Yayınları, Ankara, 2021, (ss.01- 163),ss.72-73

bölgesinin ve şehrin kontrolünü hakimiyeti altına almıştır. Taliban'ın bu hızlı kazanımları, Rabbani hükümetini stratejisini yeniden düşünmeye zorladı ve çatışmayı sona erdirmek için muhalefetle müzakereye doğru adımlar atmıştır. Kabil'in kuzeyinde bulunan bölge halkı Taliban'a karşı ayaklandı fakat Kabil'in düşmesi önlenememiştir. Taliban'ın yönetimi ele geçirmesi, Afganistan 4 yıllık bir Kaosa sürüklemiştir.⁹⁹

2000'li yıllara gelindiğinde Afganistan Taliban hakimiyeti altındaydı ve 11 Eylülde gerçekleşen korkunç terör saldırısı bardağı taşıran son damla olacak ve ABD, NATO müttefikleriyle birlikte El Kaide'yi ortadan kaldırmak ve Taliban'ı iktidardan uzaklaştırmak için Sonsuz Özgürlük Operasyonu'nu başlatmıştır. Uluslararası güçlerden oluşan bir koalisyon Ekim 2001'de, Taliban'ın kalelerine karşı hava saldırıları yapacak ve ABD liderliğindeki işgal, Kabil gibi büyük şehirlerdeki Taliban hakimiyetini hızla ortadan kaldıracaktır. Taliban'ın hükümetinin düşmesinden sonra Aralık 2001'de Hamid Karzai liderliğinde Afgan Geçici Otoritesi olarak bilinen yeni bir geçici hükümet kurulmuştur. Aralık 2001'deki Bonn Anlaşması, bir geçiş hükümeti kurmak için büyük bir meclis olan Loya Jirga'nın toplanması da dâhil olmak üzere Afganistan'ın siyasi geleceği için bir yol haritası çizilmiştir. Bu hususta uluslararası toplum, Afganistan'ın yeniden inşasına destek vermiştir. Haziran 2002'de Loya Jirga, Afganistan'ın dört bir yanından temsilcileri bir araya getirerek iki yıllık bir geçiş dönemi belirlenmiştir.

Afganistan'a 2001 yılı kışında yapılan müdahale sonrası ortaya çıkan durum bir sömürge yönetimi olarak görülmelidir. Bu ayrıca son derece tamahkar bir sömürge yönetimidir ve bakıldığında yöntemlerinin ve amaçlarının Birleşmiş Milletler (BM) kapsamında çalışmalarını askıya almış olan Vesayet Konseyinden çok da farkı yoktur.¹⁰⁰

Afganistan'da, demokrasiye geçişi sağlamlaştırmak için anayasal düzenlemelere öncelik verilmiştir. Loya Jirga Ocak 2004'te yeni bir anayasanın kabul etmiş, ardından, Ekim 2004'te Afganistan ilk doğrudan cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmıştır. 2001 yılında Taliban rejiminin devrilmesinin ardından, Hamid Karzai, bir geçiş döneminde ulusa liderlik etmekle görevlendirilen Afganistan'ın Geçici Devlet Başkanı olarak seçilmiştir. Karzai, yönetimi güçlendirmek ve güvenliği artırmak için ordu, polis güçleri ve idari organlar dâhil olmak üzere devlet kurumlarını yeniden inşa etmek adına reformist

⁹⁹ William Maley, Çev. Abdul Ghafar Mohiq, "Afghanistan Taliban va Siyasethayi Jahani" (Afganistan, Taliban ve küresel siyaset), 1998, Shar Taranah, s. 11.

¹⁰⁰Cem Karadeli, "Afganistan'da 2001-2021 Dönemi: Uluslararası Müdahale ve Devlet İnşası Süreci", *Afganistan'da Taliban Dönemi Bölgesel- Küresel Bakış ve Türkiye Açısından İnceleme*, Editörler: Oktay Bingöl, Yelda Ongun, Nobel Yayınları, Ankara, 2022, (ss.07-392), s.116.

adımlar atmıştır. Merkezi hükümetin nüfuzunu taşraya yaymak için yeni bir düzenleme getirilmiştir. Karzai'nin ilk başkanlığı sırasında özellikle ulaşım ve eğitim alanlarındaki altyapı geliştirmelerine önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Eğitim reformları uygulanmış ve özellikle daha önce Taliban rejimi altında eğitimden yoksun bırakılan kız çocukları arasında, okula kayıt oranında önemli bir artış görülmüştür.

Sürdürülen gayretler ve kaydedilen gelişmelere rağmen bu döneme yönelik gündeme getirilen önemli tenkitler arasında; Afganistan'da inşa edilmeye çalışılan yeni devlette, evrensel kanunlarla töreler ve şeriat kanunlarının aynı anda uygulanmaya çalışılması, aşiret temelli yapılanmaların halkın üzerindeki kuvvetli etkisinin kırılmaması, yasa dışı afyon üretiminin önlenememesi, yolsuzluğun her alanda varlığını hissettirmeye devam etmesi, eski mücahit komutanlarının etkinliklerini muhafaza etmeleri ve Taliban liderliğindeki silahlı direnişin varlığını koruması gibi sayılabilir.¹⁰¹

2009 cumhurbaşkanlığı seçimleri, şüphe uyandıran hile iddialarıyla gölgelenmeye çalışılmıştır. Karzai, uluslararası ortaklarla gerilimler, adam kayırmacılık ve yolsuzluk iddiaları ve çatışan bölgesel ve etnik çıkarları dengelemedeki zorluklar dâhil olmak üzere devam eden siyasi zorluklarla mücadele etmiştir. “Örneğin *Afganistan, Pakistan, Türkiye cumhurbaşkanlarının 1 Nisan 2009'da katıldığı zirvede, Türkiye'den, bölgesel konulardaki iş birliğini kuvvetlendirmek amacıyla bölgesel bir zirve düzenlenmesi talep edilmiştir.*”¹⁰² Uzak bölgelerde güvenlik sağlama ve hükümet kontrolünü genişletme çabalarına karşı direnilmiş ve bu da istikrarsızlığa neden olmuştur. Karzai'nin ikinci dönemi, Afgan hükümetinin ülkenin güvenliğini bağımsız bir şekilde yönetmesini sağlamak amacıyla güvenlik kontrolünü uluslararası güçlerden Afgan makamlarına devretme süreci başlatmıştır. Bu dönemde Karzai, komşu ülkeler ve uluslararası paydaşlarla karmaşık ilişkilere yön vererek ve bölgesel dinamikleri değerlendirerek Afganistan'ın istikrarında çok önemli bir rol üstlenmiştir.

2014 yılında cumhurbaşkanlığını seçimlerini Eşref Gani, kazanmıştır. Gani'nin görev süresi, öncelikle Taliban, IŞİD ve diğer isyancı grupların ortaya çıkardığı artan güvenlik sorunlarına çözüm aramakla geçmiştir. Yoğunlaşan şiddete rağmen, bölgesel güçler ve uluslararası müttefiklerle iş birliği içerisinde isyanlarla mücadele etmiştir.¹⁰³

¹⁰¹ Şafak Gök, s.171.

¹⁰² Levent Demirci, “2011'den Günümüze Taliban İle Müzakere Süreci: ABD ve Diğerleri”, *Afganistan'da Taliban Dönemi Bölgesel- Küresel Bakış ve Türkiye Açısından İnceleme*, Editörler: Oktay Bingöl, Yelda Ongun, Nobel Yayınları, Ankara,2022, (ss.07-392), s.166.

¹⁰³ Abdul Shakur Fakirzadeh, “Barrasi Moqayiseyi Shivahayi Modiriyat Siyasi Karzai Va Ghani” (Karzai ve Ghani'nin Siyasi Yönetim Yöntemlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi), 2019, 8 Sobh, <https://8am.media/a-comparative-study-of-karzais-political-and-political-management-techniques/>

Gani, Afganistan'ın dış yardıma olan aşırı bağımlılığını azaltmayı ve sürdürülebilir büyümeyi teşvik etmeyi amaçlayan ekonomik kalkınma girişimlerine öncelik vermekteydi. Onun liderliğinde, Afganistan'da uzun süredir devam eden çatışmayı sona erdirmek amacıyla Taliban ile bir barış anlaşması müzakere etmek için adımlar atılmıştır. Gani'nin ikinci dönemi, dolandırıcılık iddiaları ile çalkalanmıştır. Bunun dışında küresel bir kriz olarak ortaya çıkan COVID-19 salgını, Gani'nin Afganistan'daki başkanlığına daha zor bir hale getirmiştir. Ocak 2021'de Joe Biden'in ABD Başkanı seçilmesi Afganistan'da yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmiştir. Biden, göreve gelir gelmez ABD'nin Afganistan politikasını yeniden gözden geçirerek önemli değişimlere imza atmıştır. 14 Nisan 2021'de yaptığı bir konuşmasında Amerikan askerlerinin *eve dönme zamanının geldiğini vurgulayarak*¹⁰⁴ bu konudaki kararlılığını dile getirmiştir. 10 Ağustos 2021 tarihine gelindiğinde ABD birliklerinin geri çekilmesi %95 oranında tamamlanmış olup, yedi tesisin Afganistan ordusuna devredildiği açıklanmıştır.¹⁰⁵ Bu gelişmeler Taliban'ın yeniden iktidarı ele geçirmesi önündeki engelleri iyice zayıflatmıştır. Doğuda Celalabad ve kuzeyde Mezar-ı Şerif'in düşmesiyle birlikte son büyük şehirleri ele geçiren Taliban, 15 Ağustos 2021 sabahı Kabil'de de kontrolü sağlayarak ülkeye yeniden hâkim olmuştur.¹⁰⁶ Böylelikle, Afganistan hızlı ve dramatik önemli bir siyasal değişim yaşanmış, Gani'nin ülkeden kaçması bir iktidar boşluğu oluşturmuştur. Bu boşluk hiç geç kalmadan Taliban tarafından doldurulmuştur.

¹⁰⁴ “Remarks by President Biden on the Way Forward in Afghanistan”, *White House*, 14 Nisan 2021, <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/04/14/remarks-by-president-biden-on-the-way-forward-in-afghanistan/>

¹⁰⁵ Claire Mills. *The withdrawal of military forces from Afghanistan and its implications for peace*, House of Commons Library, 2021s.13.

¹⁰⁶ Clayton Thomas, “Taliban Government in Afghanistan: Background and Issues for Congress”, *Congressional Research Service*, 2 November 2021, (ss.1-41), s.8.

2.7. 2004'e kadarki dönemde Afganistan'ın Anayasal Sisteminin Gelişim Süreci

2.7.1. Anayasa

Bir devletin temel unsurları üçe ayrılır. Bunlar; 1) Egemenlik, 2) Belli bir millet oluşturan insanlar topluluğu 3) Bağımsız toprağa sahip olmak. Devletin düzen ve istikrarı kanunlar sayesinde sağlanır. Fakat kanunlar bu düzenin sağlanması için yeterli değildir. Bu kanunların üstünde yer alan, herkesi, hatta devletin kendisini de bağlayan bir temel kanuna ihtiyaç vardır. Bu kanun anayasadır. Hukuk Sözlüğü'ndeki tanıma göre Anayasa

Örgütlenmiş bir toplumda devletin yönetim biçimini belirten, yasama, yürütme, yargılama erklerinin nasıl kullanılacağını gösteren, yurttaşların hak ve ödevlerini, özgürlüklerini saptayan ve düzenleyen, yasa sıralamasında en önde gelen yasa.¹⁰⁷

olarak belirtilmiştir.

Anayasa devletin işleyiş biçimini, ülkedeki vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini koruyan kurallar bütünüdür. Afganistan anayasası günümüze dek birçok kez değişikliğe uğramıştır. Güncel anayasa olan 2004 Anayasasına göre insan haklarının tanınması ve korunması ikinci bölümde yer alan 6. ve 58. maddelerde düzenlenmiştir:

Madde 6: Devlet, müreffeh ve ilerici bir toplum yaratmakla yükümlü olacaktır. Sosyal adalete, insan onurunun korunmasına, insan haklarının korunmasına, demokrasinin gerçekleştirilmesine, ulusal birliğin sağlanmasına, tüm halklar ve kabileler arasında eşitliğe ve ülkenin tüm alanlarının dengeli kalkınmasına dayalıdır.¹⁰⁸

Madde 58: Devlet, Afganistan'da insan haklarına saygıyı izlemek ve bunu geliştirmek ve korumak için Afganistan Bağımsız İnsan Hakları Komisyonu'nu kuracaktır. Her birey, kişisel insan haklarının ihlali konusunda bu Komisyona şikâyette bulunacaktır. Komisyon, kişilerin insan hakları ihlallerini yasal mercilere havale eder ve haklarını savunmalarında yardımcı olur. Komisyonun teşkilatı ve çalışma şekli kanunla düzenlenir.¹⁰⁹

Yukarıdaki maddeler uyarınca Afganistan devleti insan hakları doğrultusunda hem ulusal hem de uluslararası anlaşmalara uyum sağlayacağını anayasasında belirtmiştir. Afganistan devletinin anayasal geçmişini ele alacak olursak; 1919'da Afganistan'ın bağımsızlığını kazanması ile birlikte 1923'e gelindiğinde ilk anayasa ortaya çıkmıştır. Savaş sonrası birçok devlette olduğu gibi Afganistan'da da

¹⁰⁷ Anayasa, <https://sozluk.adalet.gov.tr/Anayasa> Erişim Tarihi: 05.05.2023

¹⁰⁸ Afghanistan's Constitution of 2004, constituteproject.org,2022 s.7.

¹⁰⁹ Afghanistan's Constitution of 2004, constituteproject.org,2022 s.14.

modernleşme adımları atılmış ve reformist hareketler güçlenmiştir. 1923 Anayasası sadece temel hak ve özgürlükleri güvence altına almakla kalmamıştır. Bu dönemde dini mahkemeler kaldırılarak laikleşmenin ilk adımları atılmıştır. Fakat bu anayasanın ömrü pek kısa olmuştur. 1923 Anayasası hükümet değişikliği nedeni ile askıya alınmıştır. 1931 yılına gelindiğinde ikinci anayasa yürürlüğe girmiştir. Nadir Şah döneminde oluşturulan bu anayasada, 1923 Anayasasının hükümlerinde daha ağır yaptırımlara öngörülmüştür. Öyle ki bu anayasa hükümet karşıtlarına idam cezası ön gören maddeler içermektedir. 1931 Anayasasının Fransa ve Türkiye gibi devletlerin anayasalarından etkilendiği ihtimal edilmektedir. Fakat ikinci anayasada daha çok şeriat temel alınarak oluşturulmuş kanunların ağırlığı fazladır.

1931 Anayasası, İslam dini ve Hanefi hukukuna uygun olarak hazırlanmıştır. Anayasa, halk meclisini Volesi Jirga ve Mişranu Jirga¹¹⁰ olmak üzere iki kanattan oluşturmuştur. Volesi Jirga (Halk Meclisi), üç yıl süreyle doğrudan halk tarafından seçilirken, Mişranu Jirga (Ayan Meclisi) doğrudan Şah tarafından atanmaktaydı. Yasama yetkisi sadece krala aitti ve meclislerin yetkisi sadece krala yasa önerisi sunmakla sınırlıydı.¹¹¹

Bir diğer anayasa 1964 yılında monarşiyi anayasal güvence altına almak amacıyla kabul edilmiştir.–Diğer anayasalardan farklı olarak insan hakları, düşünce özgürlüğü ve vatandaşların siyasal hakları anayasal güvence altına alınmıştır. Fakat bu anayasa da uzun ömürlü olmamış, 1973 de darbe yönetiminin iktidara gelmesi ile monarşiye son verilmiş ve cumhuriyet ilan edilmiştir. Yeni yönetim ile birlikte 1977 Anayasası yürürlüğe girmiştir.

Bu anayasa, kadın hakları ve genel oy kullanma hakkına ilişkin hükümleri korumuştur. İslam dininden resmi din olarak bahsedilmediğinden, anasadaki dinin rolü de azalmıştır. Genel olarak anayasa, dönemin sosyalist ideolojisini yansıtmıştır. Bu bağlamda, anayasanın 17 ve 18. maddeleri, ekonominin devlet tarafından düzenlenmesini teşvik etmiş, 13. maddesi ise, devletin tüm doğal kaynaklarını millileştirmiştir.¹¹²

Darbe hükümeti ile hayat bulan bu anayasanın ömrü de darbe sonrası yaşanan iç karışıklıklar nedeni ile fazla uzun sürmemiştir. Afganistan'ın beşinci anayasası 1978'de darbe sonrası iktidarı ele geçiren Afgan komünist yönetimi döneminde kabul edilmiştir.

¹¹⁰ Volesi Jirga ve Mişranu Jirga – Türkçe literatürde değişik adlarla geçmektedir. Halk Meclisi ve Yaşlılar Meclisi; Temsilciler Meclisi ve Üst Meclis. 2004 Anayasasından bahsederken, tez metninde; Afganistan Büyükelçiliğinin resmi internet sitesinde yer alan Temsilciler Meclisi ve Senato kavramları kullanılmıştır.

¹¹¹ Noriddin Yıldız, Afganistan'da Devlet İnşası ve Anayasa Yapım Süreçleri, (Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2022, s.59.

¹¹² Qaisar Nasrat, Parlamenter Hükümet Sistemleri ve Afganistan İçin Parlamenter Hükümet Sisteminin Uygulanabilirliği, (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi), İstanbul, 2020, s.34.

Bu anayasa, Afganistan Büyük Meclisi (Loya Jirga) tarafından onaylanmayan tek hukuki metindir.¹¹³ Sovyetler Birliği'nin desteğiyle iktidara gelen Büyük Meclis tarafından kabul edilen 1987 Anayasası, komünist rejiminin son başkanı tarafından imzalanmıştır. Bu Anayasa 13 bölüm ve 149 maddeden oluşmaktadır. Anayasaya göre en yüksek yasama organı Temsilciler Meclisidir. ~~ve 1987 Anayasası.~~ Üçüncü bölümde "Vatandaşlık" başlığı altında temel hak ve özgürlükler, ayrıca vatandaşların yükümlülükleri yer almaktadır. Afganistan devletinin anayasal gelişim tarihine baktığımızda, anayasa yapımı sürecinin sancılı ve istikrarsız bir şekilde seyrettiği sonucuna varabiliriz. Ayrıca sıkça el değiştiren siyasi iktidarlar Nitekim "1973-2001 yılları arasında Komünistler, Mücahitler ve Taliban gibi farklı grupların hükümetlerinin baskısı altında Afganistan'da insan hakları, özgürlük, ifade özgürlüğü, yasa ve kanunlar yok sayılmıştır."¹¹⁴

2004 Anayasası Hamid Karzai'nin başkanlık ettiği hükümet 12 Aralık- 4 Ocak 2003 tarihinde Loya Jirga'na tarafından onaylanmıştır. 2004 Anayasası, tam anlamıyla insan hakları, temel hak ve özgürlükler hususunda daha ayrıntılı hükümler içermektedir. Devlet erkleri, 1964 anayasası örnek olarak alınmış ve kuvvetler ayrılığı ilkesi etrafında şekillenmiştir. Bu anayasanın başarısız olmasının nedenleri ise yargının hükümetten bağımsız hareket etmesinin perdelenmesi ve siyasal alanda hükümet dışı siyasal partilerin özgürlük alanlarının yeterince geniş olmaması olarak değerlendirilmiştir. Fakat Afganistan Anayasasının işleyişini engelleyen faktörler çok boyutlu olup, bir veya birkaç negatif nedenle açıklanamaz.

2.7.2. 2004 Anayasası ve Devlet Sistemi

2004 Anayasasının 60-70. maddelerinde Cumhurbaşkanının yetki ve görevlerinden bahsedilmektedir. 60. maddeye göre;

Cumhurbaşkanı, bu Anayasa hükümlerine uygun olarak yürütme, yasama ve yargı alanlarındaki yetkilerini yürüten Afganistan İslam Cumhuriyeti'nin devlet başkanıdır. Başkanın birinci ve ikinci olmak üzere iki Başkan Yardımcısı olacaktır. Başkan aday, her iki başkan yardımcısına aday olan arkadaşlarının isimlerini ulusa bildirecektir. Başkanın yokluğu, istifası veya ölümü halinde, birinci Başkan Yardımcısı bu Anayasa hükümlerine

¹¹³ Noriddin Yıldız, s.63-66.

¹¹⁴ Bashir Ahmad Bashir, Afganistan Anayasalarında Temel Hak ve Hürriyetlerin Gelişimi, (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2019, s.03.

göre hareket eder. Birinci Başkan Yardımcısının bulunmadığı durumlarda, ikinci Başkan Yardımcısı bu Anayasa hükümlerine göre hareket eder.¹¹⁵

hükümü yer almaktadır.

Anayasanın 71-80. maddelerinde hükümetin kuruluşu, yapısı ve işleyişine ilişkin hükümler yer almaktadır. Anayasanın 71. maddesine göre; “*Hükümet, Cumhurbaşkanı başkanlığında görev yapan bakanlardan oluşur. Bakanların sayısı ve görevleri kanunla düzenlenir.*”¹¹⁶ Anayasaya göre

Afganistan hükümeti 25 bakanlık, başsavcılık, merkez bankası, milli istihbarat başkanlığı ve diğer bazı başkanlıklar ve kamu alanlarından oluşur, hükümetin başında ise cumhurbaşkanı bulunur. Bakanlar, başsavcı, merkez bankası başkanı, milli istihbarat başkanı ve anayasa mahkemesi üyeleri cumhurbaşkanı tarafından güven oyu için meclise sunulan ve güven oyuyla göreve başlayan kişilerdir. Bakanlar ve bağımsız kurumlar başkanları görev açısından doğru cumhurbaşkanı ve meclis üyelerine sorumlulukları vardır. Afganistan İslam Cumhuriyeti anayasasına göre hükümetin asıl görevi, anayasa kanunu ve diğer yasalarla milli hakimiyeti, bağımsızlığı, toprak bütünlüğünü, uluslararası alanda Afganistan halkının şerefini ve menfaatlerini, vatandaşların ana haklarını, toplum düzenini ve güvenliği korumak; ülkenin ekonomik ve mali işlerini düzenlemek, kamu malını koruma altına almak, siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanda ülkenin kalkınmasını sağlamaktır.

Bakanların görev ve yetki genişliği anayasal olarak belirlenmiştir. Devlet teşkilatı merkezi ve taşra teşkilatı olarak iki idari yapıya sahiptir. Cumhurbaşkanı yürütme organının başıdır ve anayasaya uygun olarak bakanları seçer ama bakanların atanmasına ilişkin onay Büyük Şura tarafından verilir.

81-115. maddeler ise parlamentonun yapısı ve işleyişini düzenlemektedir. 81. maddeye göre

Afganistan İslam Cumhuriyeti Milli Meclisi, en yüksek yasama organı olarak, halkın iradesini ortaya koymasının yanı sıra tüm ulusu temsil eder. Meclisin her üyesi, oy kullanırken, Afganistan halkının yüksek çıkarlarının yanı sıra genel çıkarlara göre karar verecektir.¹¹⁷

Afganistan parlamentosu Temsilciler Meclisi ve Senato olmakla çift meclisli bir yapıya sahiptir. Özel bir yapıya ve statüye sahip Loya Jirga (Peştuca – Büyük Şura anlamına gelmektedir) ile ilgili hükümler 110-115. maddelerde yer almaktadır.

Loya Jirga Afganistan halkının iradesini yansıttığı en yüksek mertebeli toplantıdır. Loya Jirga'ya parlamentonun iki kanadı, il genel meclisleri başkanları ve ilçe genel meclisleri başkanları katılır. Bakanlar, başsavcı, yüksek mahkeme başkanı ve üyeleri oy hakkı olmadan Loya Jirga toplantılarına katılabilirler. Loya Jirga, anayasanın gerektirdiği çok hasas zamanlarda, bağımsızlık açısından karar alma vakti, ulusal egemenlik, toprak bütünlüğü,

¹¹⁵ Afghanistan's Constitution of 2004, constituteproject.org,2022 s.14.

¹¹⁶ Afghanistan's Constitution of 2004, constituteproject.org,2022, s.17.

¹¹⁷ Afghanistan's Constitution of 2004, constituteproject.org,2022 s.19.

ulusal çıkarlar, anayasa maddesinde değişiklik ve cumhurbaşkanını yargılama konularında gerçekleşir.¹¹⁸

Anayasaya göre

Olağanüstü hâl sırasında Cumhurbaşkanlığı veya Millet Meclisinin yasama süresi sona ererse, yeni genel seçimler ertelenir ve cumhurbaşkanlığı ile milletvekilliği süreleri 4 aya kadar uzar. OHAL dört aydan fazla devam ederse; başkan, Loya Jirga'yı arar ve olağanüstü halin kaldırılmasından itibaren iki ay içinde seçim yapılır.¹¹⁹

ibaresi yer almaktadır.

Mahkeme sistemine ilişkin hükümler Anayasanın 116-135. maddelerinde yer almaktadır. Anayasanın 116. maddesine göre yargı erkinin en yüksek mercii Yargıtaydır.

Yargıtay en yüksek yargı konumuyla Afganistan İslam Cumhuriyeti yargı organının başındadır. Yargıtayın dokuz üyesi cumhurbaşkanı tarafından parlamentoya sunulur ve parlamentonun güven oyuyla göreve başlarlar. Yargıtayın dokuz üyesinin üçü dört senelik, diğer üçü yedi yıllık ve kalan üçü de on sene olmak üzere cumhurbaşkanı tarafından meclise sunulur ve parlamentonun güven oyuyla birlikte görevlerine başlar. Cumhurbaşkanı yargıtay üyelerinden birini bu organın başkanı olarak seçer. Öte yandan temsilciler meclisinin üçte ikisi tarafından cinayet gibi suç ile özel mahkemeye verilmezse yargıtay üyelerinin hiçbir görevlerinin sonuna kadar yargıtay üyeliğinden alıkonulmaz.

.....

Afganistan yargı organının muhakeme şekli, cinayet, hukuki ve medeni davalarda, ilkel mahkeme, temyiz mahkemesi ve anayasa mahkemesi gibi üç fazdan oluşur. Afganistan yargı sistemindeki hukuki uygulanabilirlik ilkesi ceza ve kanunun yerel düzeyde olması şartı gerekir. Afganistan mahkemeleri oturumu açık bir şekilde gerçekleşir ve herkes kanuna uygun bir şekilde oturuma katılma hakkı vardır."¹²⁰

2004 Anayasası Afganistan'ın bağımsız olduğu tarihten günümüze kadar değişen anayasaları göz önüne aldığımızda temel hak ve hürriyetleri detaylı bir şekilde değerlendirip bu haklar üzerine koruyucu hükümler sunan ve demokratik yapıyı üzerinde taşıyabilecek temel bir anayasa olduğu söylenebilir. Fakat, her hangi bir anayasanın başarılı bir şekilde uygulanması için o anayasada yer alan hükümlerin gerçekleşmesine yönelik sosyal ve siyasi ortamın, ayrıca hukuki mekanizmlerin olması şarttır. Günümüzde Afganistan toplumu böyle bir olanaktan yoksundur.

¹¹⁸Bkz: Afganistan hakkında genel bilgiler, <https://afghanembassy.org.tr/>.

¹¹⁹ Afghanistan's Constitution of 2004, constituteproject.org,2022 s.29.

¹²⁰ <https://afghanembassy.org.tr/>.

2.8. Afganistan'ın Ekonomik Potansiyeli

40 yıldır devam eden iç savaş ve dış saldırıların etkisiyle siyasi, ekonomik ve kültürel olarak geri kalan Afganistan, 38 milyon nüfusa sahiptir. Ancak 2000'lerin başından günümüze kadar demokrasi potansiyeline sahip bir ülke olan Afganistan, iç hususlarında sağlanamayan refah sorunu ile başa çıkamamış olup, günümüzde Afgan göçü yaygın olarak devam etmektedir. Afganistan yer altı kaynakları bakımından zengin bir toprak parçasına sahiptir. Doğal gaz, petrol, kömür, mermer, altın, bakır, kerolit, barit, kükürt, kurşun, demir, tuz, değerli, yarı değerli taşlar, lityum ve inşaat taşları bu coğrafyanın yer altı kaynaklarıdır.

2017 raporlarına göre;

Çalışabilir nüfusun 15 milyon kişi civarında olduğu tahmin edilmekte olup işgücünün sektörlere göre dağılımında tarım %80, endüstri %10, hizmetler sektörü ise %10'luk bir paya sahiptir. Afganistan ekonomisinde tarım ve hayvancılığın (koyun ve keçi yetiştiriciliği) önemi büyüktür. Ancak, hayvan yetiştiriciliğinde modern yöntemler kullanılmamaktadır. Sanayi üretimi ise ağırlıklı olarak küçük çapta tekstil, sabun, mobilya, ayakkabı, gübre, el yapımı halılar, doğal gaz, yağ, kömür, bakır, mermer işletmelerine dayanmaktadır.¹²¹

Yakın geçmişte yaşanan 11 Eylül saldırılarından sonra Afganistan meselesi gündemde yoğun bir yer edinmeye başlamıştır. Gerek jeopolitik konumu gerekse doğal kaynaklarını zenginliği ile dikkat çeken Afganistan ekonomik büyüme potansiyeline sahip bir ülkedir. Türkiye ve BAE gibi ülkeler Afganistan'ın değerli yer altı kaynakları için birer yatırım fırsatı sunmuş olsalar da iç meselelerin karışıklığı, ülkenin yeraltı kaynaklarının çıkartılması ve işlenmesini engellemektedir. Son olarak yabancı kaynaklı yatırımlara örnek verebileceğimiz Çin Halk Cumhuriyeti, Afganistan'ın yer altı kaynakları bakımından en fazla potansiyele sahip lityum rezervlerine yönelik bir adım atmıştır. Elektrikli otomotiv sektöründe fazlaca ihtiyaca sahip bu yer altı kaynağı Çin yatırımları ile birlikte ülke içinde yeni iş imkanları ve istihdam kaynağı yaratabilir kapasitededir. Fakat 2021 dolaylarında hükümeti ele geçiren Taliban yönetimi dış yatırımlar konusunda nasıl bir yol izleyeceği ve Çin hükümetinin bu bölgede yeni yatırımlar yapmak için şartlarının ne olacağı henüz kesin olarak bilinmemektedir.

...sınır güvenliği konusu ve Batı Asya'da bulunan Çin yatırım bölgelerine saldırı ihtimali Taliban-Pekin ilişkilerinin sürmesine yardımcı olacaktır. Orta Asya ülkelerinin istikrarına da tehdit oluşturan Afganistan'daki radikal gruplar Çin'i ilgilendiren diğer bir alandır. Bölgede yatırım ve projeleriyle yer alan Çin, radikal grupların saldırılarına maruz kalabilir. Pakistan'da da aynı durum geçerli olup Afganistan'daki istikrarsızlığın bölgeye yayılma

¹²¹ *Afganistan Ülke Raporu*, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017.

ihtimali bulunmaktadır. Çin'in siyasi ve ekonomik çıkarları açısından Taliban ile görüşmelerin sürmesi ve ülkede istikrarın sağlanması gerekmektedir.¹²²

Taliban'ın yeniden iktidara gelmesi ile birlikte geçiminin çoğunu tarım ile sağlayan halkın afyon üretimine ağırlık vermesi sonucunda iç pazardaki dengenin bozulması kuvvetle muhtemeldir. Diğer tarım ürünlerinin üretimindeki düşüş iç ve dış pazarda istikrar kaybına neden olmuştur. Bunun sonucunda Afgan göçü diğer yıllara oranla daha da hızlanmıştır. Afganistan topraklarında tekrar tarımı canlandırmak için devlet eliyle yapılacak teşvik ve sübvansiyonlar ülkenin yeniden kalkınmasını sağlamak için atılacak önemli adımlar olacaktır. Bir diğer canlandırma politikası ise komşuları ile işbirliği sürecine girmektir. Bu sayede hem ülke içi istikrar hem de bölgesel istikrar kalkınma faaliyetleri ile sağlanacaktır.

2.9. Makroekonomik Göstergeleri

Afganistan, uzun süredir savaş ve istikrarsızlıkla savaştan bir ülkedir ve bu nedenle az gelişmiş ülkeler arasında yer almaktadır. İç ve dış çatışmalar ülkenin ekonomik olarak gelişimine fırsat vermemektedir. Öyle ki geçiminin çoğunu tarım sektörü ile kazanan bir ülke olarak tarım olanakları oldukça kötüdür.

Yaklaşık son 35 yılını silahlı çatışma içinde geçirmiş ve bunun sonucunda büyük yıkıma uğramış olan Afganistan, son 15 yılda uluslararası toplumun da katkılarıyla yürütülen çabalar neticesinde birçok alanda önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Ancak bu kazanımlar halen kırılganlığını korumakta olup, Afganistan'ın uluslararası toplumun desteğine ihtiyacı sürmektedir. Halen Afganistan ulusal bütçesi, %70'e varan oranda dış yardımlardan beslenmektedir.¹²³

Afganistan için dışarıdan yatırımların sağlanacağı iş birliği ve faaliyetler ülkenin kalkınması için büyük önem arz etmektedir. Dış yatırımların ilke içinde hayat bulması için ise güvenliğin sağlanması ana faktörlerden biridir. Bu açıdan siyasi kargaşaya son verilmesi güven unsurunu artıracaktır. Ülke ekonomisinin yükselmesi ve belirli bir refah seviyesine kavuşmasını olanaklı hale getirecektir.

Tarım, ülkenin ekonomik kalkınmasında çok önemli rol oynayan sektördür. Ama sektör kuraklık, siyasi istikrarsızlık ve finansal sıkıntılardan dolayı krizler yaşamaktadır. ABD bu hususta iş birliği ve Afganistan'ın kalkınmasına yardımcı olmak açısından

¹²² Deniz İstikbal, *Çin'in Afganistan Politikası Fırsatlar ve Riskleri*, SETA Analiz, Sayı:355, 2021, s.10.

¹²³ *Afganistan Genel Bilgiler Raporu*, DEİK Avrasya Bölge Direktörlüğü, 2021, s.3.

Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) adı altında aktif yardım politikası izlemektedir. Tarım alanında artı değer için projelerle çiftçinin eğitiminden, makina kullanımına kadar birçok alanda destek sağlamaktadır.

2001 yılından bu yana gerek Birleşmiş Milletler ve gerek Amerika Birleşik Devletleri'nin yaptığı mali yardımların ülkenin mevcut siyasi ve güvenlik sorunları nedeniyle planlanan projelerin gerçekleşmesi mümkün olmamıştır. Ancak Afganistan, dünyanın en büyük ve en hızlı büyüyen pazarlarından bazılarında yakın olması nedeniyle stratejik öneme sahiptir.¹²⁴

Afganistan'ın tarım sektörü, ülkenin ekonomik kalkınmasında önemli ve etkin bir konuma sahiptir. Ancak kalkınma için ciddi yatırımlara ve iş birliklerine ihtiyaç vardır. Afganistan hükümetinin tarım sektörüne öncelik vermesi ve sektörün büyümesini desteklemek için dış yatırımların yanı sıra yerli üretimin teşvik ve sübvansiyon kanalları ile desteklemesi gerekmektedir. Tarımsal üretim bazında arazi, su, elektrik, teknoloji, makine gibi üretim araçları yetersizdir. AİSA (Afganistan Yatırım Destek Ajansı)'nın verilerine göre 2015'te ülkedeki yatırım düzeyi %30 düşüş göstermiştir. 2011'den itibaren yatırım hacminde bir azalma gözlemlenmektedir. Böyle bir durumun ortaya çıkmasının, yani sermaye kaçışının temel nedenleri güvensizlik bitmeyen savaş, iş adamlarının mafya grupları tarafından kaçırılması, gümrük ve vergi kurumlarında yaşanan büyük yolsuzluklar, lisans alımının uzun ve zor bir süreç olması, bürokratik işlemlerin uzun olması ve uzun vadeli kredilere erişmenin imkansızlığında yatmaktadır.¹²⁵ Afganistan'ın güvensizlik, yoksulluk, yolsuzluk gibi olumsuz nedenlerin ekonomik kalkınma önünde engel oluşturduğuna dair tespitler Dünya Bankası raporunda da geçmektedir. Raporda %35'lik bir yoksulluk oranının 2012'de %39'a kadar artıştan söz edilmektedir. 2011'den sonra ülkede artan yoksulluk oranının temel nedenleri güvensizlik ve istikrarsızlıktır. Bu sayede ülkedeki yoksulluk rakamı 1,3 milyona ulaşmıştır. Dünya Bankası tarafından yapılan değerlendirmeye göre Afganistan yatırımcılar için dünyanın en güvensiz ve istikrarsız ülkeleri arasında 4dördüncü yerdedir.¹²⁶

¹²⁴ Amir Mohammad Farooqi, Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyümeye Etkisi: Afganistan Örneği, (Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2022, s.126.

¹²⁵ Naqibullah Obayd, "11 Eylül Saldırısı Sonrası Afganistan'daki Ekonomik Kalkınma Dönüşümü", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, ss.131-158, s.151.

¹²⁶ Abdul Karim Azizi, Afganistan'ın Ekonomik Kalkınmasının Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri, (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ, 2019, s.96.

Hizmet, Afganistan, hizmet sektörü yetersiz düzeydedir. 1970'lerde Sovyetler Birliği'nin ön ayak olması ile Afganistan'da çalışmalar başladıysa da halihazırda devam eden iç karışıklıklar nedeniyle hizmet sektöründe yapılacak yatırımlar tamamlanamamıştır. 1999'a gelindiğinde Afganistan'ın telekomünikasyon faaliyetlerinin ABD tarafından kurulması hizmet sektörünün gelişmesi yönünde atılan önemli adımlardan biridir. Ülkenin genel sorunu olan yolsuzluk ve kanunsuzluk diğer sektörlerde olduğu gibi hizmet sektöründe gelişimi engellemektedir. Nitekim

Taliban'ın kontrolü ele almasının ardından birçok yabancı kuruluşun ülkeyi terk etmesi, çatışmalardan zarar gören ve kamplarda yaşayan vatandaşların; işsizlik, maddi imkânsızlık, çocukların eğitimden mahrum kalması ve sağlık hizmetlerinin olmaması en büyük sorunların başında gelmektedir.¹²⁷

İç ve dış yatırımların ülke içinde hayat bulması bu konuda hayli zor olmaktadır; dış yatırımlar için uluslararası hukuktan yararlanan yatırımcılar güven sorunu yüzünden kendilerini geri çekerken iç yatırıma katkı sağlayan özel sektör kanunsuzluk ve devletten destek sağlanamaması nedeni ile gelişim gösterememektedir. Bir başka husus ise vergilendirme sorunudur. Vergi sistemindeki boşluklar özel sektör işletmelerinin büyümesini engellemektedir. Aynı zamanda yetişmiş iş gücü ülkede yok denecek kadar azdır. Coğrafi konumu itibariyle Afganistan, bölgesel piyasaya girmek isteyen yatırımcılar için bir geçit ülke konumundadır. Ülke nüfusunun %70'i 25 yaşın altındadır. Madenlerde, petrol ve doğalgazda önemli bir keşif potansiyeli söz konusudur.¹²⁸ Afganistan'da ekonomik kalkınmayı sağlamak için öncelikle ticaret, yatırım gibi konuların katı kanunlar ile anayasal sürece tabi olması ve denetlenebilirlik bakımından güvence altına alınması gerekmektedir. Bu sayede yolsuzluk ve ticarete dayalı suçların birçoğu engellenmiş olacaktır. Diğer ekonomi politikalarıyla çelişmeyen yeni, uygun ve verimli ekonomik yasalara yer verilmelidir.

Yatırımcılara finansman kaynağı sağlamak maksadıyla Kalkınma Bankası kurulmalı ve yatırımcıyı teşvik edici destekler sağlanmalıdır. Destek ve sübvansiyonlar oluşturulurken özel sektörün iş verenlerine de danışılmalı iş güvencesi ve sosyal haklar bakımından ise özel sektörde faaliyet gösteren işçileri bir araya getiren sendikal topluluklarında görüş ve istekleri dinlenmelidir. Kalkınmayı destekleyici politikalar oluşturulurken mümkün mertebede bürokratik süreçler basite indirgenmelidir bu sayede

¹²⁷ Amir Mohammad Farooqi, s.89.

¹²⁸ Amir Mohammad Farooqi, s.88.

teşvik politikalarına ilgi daha çok artacaktır. 2014'te Eşref Gani'nin iktidara gelmesinin ardından ekonominin canlandırılması yönünde bazı reformlar hedeflenmiştir. Bu hedefler arasında “ülke ekonomisini kendi kendine ayağa kaldırmak, dış bağımlılığından kurtarmak, ticareti arttırmak ve dış açığı azaltmak, hükümetin gelirini arttırmak, kişi başına düşen milli geliri arttırmak, yoksulluğu azaltmak, iç ve dış yatırımcıları çekmek, işsizliği azaltmak, özel sektörleri desteklemek ve dengeli büyümeyi sağlamak” idi. Bunun için 2016-2020 yılları ikinci beş yıllık kalkınma planı hazırlanmıştır. Fakat bu girişimler ülkede istikrar ve kalkınmaya ye açacak sonuçlar doğuramamıştır.

Özel sektörü canlandırmak için başka bir faktör ise iş gücü niteliğidir. Çünkü yetişmiş elemana fazlaca ihtiyaç duyulmaktadır. Bu husus da gerekli eğitimlerin sağlanması için temel ve teknik eğitimin sağlam bir temele oturtulması gerekmektedir. Özel sektörden sağlanan vergi gelirlerinin bir kısmının ekonomik araştırma ve geliştirme programına aktarılması özel sektörün büyümesi için finansal destek sağlayabilir.

Sanayi, topraklarında uzun yıllar savaş olduğu için 1970'lerde Sovyetler Birliği'nin desteğinde kurulan sanayiler ileriki dönemlerde savaş ortamında yağmalanmıştır. 2001 yılından bu yana sanayileşme bazında adımlar atılmış olsa da üretimde kullanılan malzeme ve elektriğin maliyetinin yüksek olması gelişimi engellemiştir. Afganistan'ın Satın Alma Gücü Paritesine Göre Gayri Safi Yurt İçi Hâsılası 2010 yılı itibariyle, 27,36 milyar ABD doları olmuştur. Afyon üretimini dikkate almazsak tarım sektörü etkisinin % 31,6, sanayi sektörü etkisinin % 26,3, hizmet sektörü etkisinin % 42,1 olduğu görülmüştür. Bu oran kişi başına 900 dolar ile 228 ülke arasında 216. sırada yer almıştır.¹²⁹ Bu sıralama geçen yıllarda da pek değişiklik göstermemiştir.

Genel olarak yerli yatırımcıyı teşvik edecek politikaların olmaması ve kredi desteğinin sağlanamaması da sanayi ve diğer sektörler için gelişim gösterememe sorunudur. Savaşın bir başka etkisi ise savaştan dolayı ülkesini terk etmek zorunda kalan nitelikli iş gücüdür. Ticaret alanında belirli ve katı kuralların olmaması yolsuzluk ve vergi kaçırma gibi vakaların çok yüksek olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bu ve yukarıda bahsettiğimiz birçok sorun ekonomiyi aşağı çekerek ülkenin kalkınmasına engel teşkil etmektedir.

¹²⁹ Najibullah Ataie, Afganistan'a Müdahale ve Yeni Devlet Düzeni, (Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2015, s.12.

Ülkede tarımsal ürünleri işleme ve saklama amaçlı tesis altyapısının yetersizliğinden dolayı, tarım ürünlerinin mevsimsel ihracatına ve ithalatına ihtiyaç duyulmaktadır. Son derece sınırlı olan sanayi üretimi ise özellikle talep daralması ve hammadde tedariki ile fiyat artışları sebebiyle salgın süresince daralmıştır. Hane halkı gelirin büyük oranda doğrudan veya dolaylı olarak tarımsal gelire bağlı olmasından dolayı, bu alanda yaşanan gelişmeler hane halkının genelini etkilemiştir.¹³⁰

Afgan hükümeti, Afganistan'ın Ticaret ve Sanayi Sektörü kongresinde ülkenin kalkınmasına yönelik bazı planlamalar sundu. Bu planların içinde ilk olarak Sanayi üretimden sorumlu bir bakanlığın yer alması aynı zamanda sanayi üretimin sürekliliği için elektrik gibi temel ihtiyaçların fiyatlarının düzenlenmesi ve ham madde bazında yerli yatırımcıya teşvik ve sübvansiyon verilmesi ve ülke genelinde yerli üretimin kullanımına yönelik kampanyalar yer almaktadır.

Bilgi Teknolojisi, sanayi sektöründe olduğu gibi yine bu sektörde de elektrik maliyetinin oldukça fazla olması bilgi teknoloji alanında ilerlemeyi oldukça yavaşlatmaktadır. 2014 yılına gelindiğinde uluslararası güçlerin ülke topraklarında çekilmesiyle ülke içindeki internet ağı kullanımını düşmüş ve bir gerileme söz konusu olmuştur.

Tarım ve sanayi sektörlerindeki büyüme oranı son yıllarda yavaşlarken, hizmetler sektörü artışını sürdürmektedir. Son beş sene içerisinde hizmetler sektörü toplam GSYİH'nın yaklaşık % 50'sini oluşturur hale gelmiştir. Telekomünikasyon sektörü son on yıl içerisinde yıllık ortalama % 60 oranında büyüme göstermiştir. Ülkede 2013 yılı itibarıyla 2,4 milyon internet kullanıcısı olduğu tahmin edilmektedir. 2014 yılında uluslararası koalisyon güçlerinin ülkeden çekilecek olması ve bazı askeri üslerin kapanacak olması nedeniyle nakliye sektöründe büyüme beklenmektedir.¹³¹

Devletin anayasal güvenceyi etkin bir şekilde sağlayamaması sonucunda genel olarak bütün sektörlerde güvensizliğin hâkim olduğunu görüyoruz. Genel olarak yolsuzluk ve vergi kaçırma gibi eylemlerin etkisi altında olduğu ve bunun bilişim teknolojileri alanında da yaygın olduğu kabul edilmiştir. Yine diğer sektörlerde olduğu gibi bu alanda da büyük ölçekli bir nitelikli iş gücü açığı mevcuttur. Yabancı yatırım ve yabancı nitelikli eleman gücünün ise ülkeye girişi konusunda birçok bürokratik engel bulunmaktadır. Afganistan'da bilişim teknoloji sektörünün ilerleye bilmesi için yukarıda bahsettiğimiz engel teşkil eden faktörlerin ortadan kaldırılması aynı zamanda İş güvenliği ve denetleme mekanizması sağlayıcı kurumların tayin edilmesi

¹³⁰ *Afganistan Pazar Bilgileri*, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2022, s.08.

¹³¹ www.musavirlikler.gov.tr/Afganistan_Rapor_kasim_6_11_2013.pdf s.11 Erişim Tarihi: 07.06.2014

gerekmektedir. Yine bu husus da işçi ve iş verenin hukuki hakları anayasal güvence ile koruma altına alınmalıdır.

3. AFGANİSTAN'IN EKONOMİ POLİTİĞİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

3.1. Doğal Faktörler

3.1.1. Coğrafi Faktörler

Afganistan, Güney Asya ile Orta Asya arasında yer alan ve denize kıyısı bulunmayan bir ülkedir ve toplamda 652.100 km² yüzölçümüne sahip bir alanı kaplamaktadır. Afganistan'ın 5,529 km toplam sınırının 2,430 km'si güney ve doğu komşusu Pakistan ile paylaşılmaktadır. Kuzey komşuları Tacikistan ile 1,206 km, Türkmenistan ile 744 km, Özbekistan ile 137 km, batıda İran ile 936 km'lik bir sınırı bulunmakta ve kuzeydoğusunda dar bir şerit şeklindeki Vahan Koridoru, Çin ile 76 km'lik bir sınır oluşturmaktadır. Coğrafi olarak, Afganistan'ın çoğu bölgesi, yüksek dağlarla kaplı bir plato şeklindedir. Afganistan'ın batısında yer alan Zagros Dağları, güneybatısında Beluçistan Platosu ve kuzeyindeki Hindukuş Dağları, ülkenin en yüksek noktalarını oluşturmaktadır.¹³²

Afganistan ayrıca, dünyanın en büyük lityum yataklarından birine ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca, doğal gaz, petrol, demir cevheri, altın ve elmas gibi diğer mineraller açısından da zengindir.¹³³

Afganistan'ın güney ve doğu kesimleri, geniş çölleri ve yarı çölleri ile bilinmektedir. Bu bölgelerde, az yağış alındığından, tarım yapmak zordur. Ülkenin kuzey kesimleri ise, geniş ovalar ve verimli nehir vadileriyle kaplıdır. Bu bölgelerde, özellikle Murgab, Balh, Kunduz ve Helmand nehirleri boyunca, önemli tarım alanları mevcuttur. Genel olarak, Afganistan'ın coğrafi yapısı, doğal kaynakları ve yüksek dağları nedeniyle, ülkenin ekonomik potansiyelini belirleyen önemli faktörlerdir. Ancak, yetersiz altyapı, siyasi istikrarsızlık ve güvenlik sorunları gibi diğer faktörler, ülkenin ekonomik kalkınmasını sınırlamaktadır. Coğrafi faktörler, Afganistan'ın ekonomi politliğini çeşitli şekillerde etkilemektedir:

1. **Coğrafi konum:** Afganistan, Orta Asya'nın merkezinde yer alır ve stratejik bir konuma sahiptir. Ülke, İran, Pakistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi ülkelerle

¹³² *Junior Worldmark Encyclopedia of Physical Geography: Afganistan to Comoros (Vol.1)*, Karen Ellicott, Susan B. Gall (Eds.), (USA: The Gale Group Inc., 2003), s.1; *The World's Nations and Cultures*, George Thomas Kurian (Ed.), New York: Infobase Publishing, 2007, p.1-2.

¹³³ Mervenur Lüleci Karadere, *Afganistan: Asya'daki Stratejik Çıkmaz*, Rapor, İnsamer, 2015, p. 2-3.

komşudur. Bu coğrafi konum, Afganistan'ın dış ticaret potansiyelini artırırken, aynı zamanda sınır ötesi kaçakçılık, terörizm ve uyuşturucu trafiği gibi güvenlik sorunlarına da neden olabilir.

2. **Dağlık Yapı:** Afganistan, dağlık bir yapıya sahiptir ve ülkenin %75'i dağlık bölgelerden oluşmaktadır. Ülkenin güneydoğusundaki Sincar, güneybatısındaki Helmand, kuzeybatısındaki Kuh-e Baba ve kuzeyindeki Hindukuş dağları gibi birçok dağ silsilesi bulunur.¹³⁴ Bu da tarım ve hayvancılık gibi geleneksel ekonomik faaliyetlerin sınırlı olmasına ve çoğunlukla dağlık bölgelerde yaşayan nüfusun tarım ve hayvancılıkla uğraşması gerektiği anlamına gelir. Bu da ekonominin çeşitlendirilmesini ve modernleşmesini engelleyebilir.
3. **İklim:** Afganistan, çöl ve yarı çöl iklimi hakimiyeti altındadır. Bu, tarım için uygun olmayan iklim koşulları anlamına gelir ve tarım sektöründe önemli bir kısıtlama yaratır. Ayrıca, sıcak ve kuru iklim koşulları, ülkeyi kuraklık ve su kaynaklarındaki azalmalar gibi doğal afetlere karşı savunmasız kılar.
4. **Yeraltı kaynakları:** Afganistan, doğal kaynakları açısından oldukça zengindir. Ülkede, petrol, doğal gaz, altın, bakır ve demir gibi değerli madenler bulunur. Ancak, bu kaynakların çoğu dağlık bölgelerde bulunduğu için, ekonomik olarak kullanılabilir hale getirilmesi oldukça zordur.
5. **Su kaynakları:** Afganistan, zirveleri kar kaplı dağ kitleleri sayesinde su kaynakları açısından zengindir, ancak bu kaynakların çoğu diğer ülkelerden gelen nehirlerden oluşmaktadır. Bu nedenle, su kaynaklarının yönetimi ve kullanımı konusunda ciddi sorunlar mevcuttur. Ayrıca su kaynakları üzerinde diğer ülkelerle olan ilişkileri ve müzakereleri yönetmek, ülkenin ekonomik gelişimi açısından önemlidir. Sulu tarım yapılamaması ve su kıtlığı, ülkenin tarım sektörünü de olumsuz etkilemektedir.¹³⁵

Coğrafi yapı, ülkelerin kalkınması üzerinde önemli bir etkiye sahiptir ve bu nedenle, Afganistan'ın ekonomi politikalarının şekillenmesinde göz önünde bulundurulması gereken önemli faktörlerdendir. Örneğin, ülkedeki dağlık yapı, modern tarım ve sanayi faaliyetlerinin geliştirilmesini zorlaştırdığı için, ekonomik çeşitliliğin artırılması için diğer sektörlerle yatırım yapılması gerekebilir. Ayrıca, ülkenin doğal kaynaklarından yararlanılabilmesi için, yatırımların altyapıya ve modern ekipmanlara yönlendirilmesi gerekmektedir. Coğrafi konumu nedeniyle, Afganistan'ın sınır güvenliği, dış ticaret ve enerji kaynakları gibi konularda diğer ülkelerle ilişkileri yönetmesi önemlidir. Tüm bunlar, Afganistan'ın ekonomi politikalarının belirlenmesinde coğrafi faktörlerin önemini vurgulamaktadır.¹³⁶

¹³⁴ Asad Sarwar Qureshi, "Water Resources Management in Afghanistan: The Issues and Options", *Pakistan Country Series* 49(14), 2002, s. 6.

¹³⁵ Afganistan'ın ekonomi politiğini etkileyen coğrafi ve tarihi faktörler hakkında bkz: Kerr Fraser-Tyler, "Afghanistan: A brief description", *Journal of The Royal Central Asian Society*, 29(3-4), 1942, pp. 165-175.

¹³⁶ Mehmet Yegin vd., "Afganistan'ın Geleceği Var mı?", *Analist* 2(17), 2012, s. 27.

3.1.2. Ulaşım Olanaklarının Yetersizliği

Afganistan, denizlere tek bir çıkış noktasına sahip değildir ve bu çıkışı Britanya ile yaptığı Durand Antlaşmasıyla kaybetmiştir. Ancak günümüzde en önemli sorunu, antlaşma öncesinde Afganistan'a ait olan fakat İngilizler tarafından belirli bir süre sonra Afganistan'a verilmek üzere Pakistan'a teslim edilen arazi kesimi olan Durand Hattı'nın güneyinde kalan bölgedir. Bu bölgede yaşayan Peştunlar, Afganistan nüfusunun yaklaşık %30'unu oluştururlar. Durand Hattı'nın güneyi, Rusya'yı uzakta tutmak ve Pakistan ve Afganistan arasında bir itilaf yaratmak amacıyla İngilizler tarafından verilmiştir.¹³⁷

Afganistan'da dağlar kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzanmaktadır. Bu dağların açılması için güneyi ve Kabil'i kuzeye bağlayan Salang Geçidi, Pakistan sınırındaki Hayber Geçidi, Kabil'in doğusundaki Lataband Geçidi ve Tang-e Gharu geçitlerini kullanmak gerekir. Bu geçitler dışında alternatif yolların açılması yüksek maliyet gerektirir ve Afganistan bu tür yatırımları karşılayacak finansal kaynaklara sahip değildir. Ayrıca, merkezi dağlık bölgedeki kış şartları da ulaşımı engelleyebilmektedir. Zorlu arazi koşulları ve ekonomik sorunlar ülkede karayolu ulaşımının gelişmesini engellemiştir. Madenlerde çıkan mineralleri rafinerilere taşımak için bir karayolu ve demiryolları ağına ihtiyaç duyulmaktadır, ancak bunların inşası için dış yardıma bağımlılık mevcuttur. Petrol ve gaz boru hatlarının yapımında da benzer zorluklarla karşılaşmaktadır. Yıllar içinde uzun süren bağımsızlık mücadeleleri ve iç savaş nedeniyle mevcut yollar zarar görmüştür. Bu yollarda insan ve malların hareketi, ticaretin güvenliğine ve kesintisiz çalışmasına bağlıdır. Bu geçişlerde bir tıkanıklık ülke genelinde ekonomik sorunlara yol açabilir. Ayrıca sert kış koşulları da ülkenin ulaşım entegrasyonunu engelleyen faktörlerden biridir.¹³⁸

Hava yolu ulaşımı Afganistan'da sınırlı ve pahalı olduğundan, ülke ile yapılacak ithalat ve ihracat işlemleri alternatif maliyetler, ek bürokratik süreçler ve gecikmelere neden olarak genellikle İran veya Pakistan üzerinden gerçekleştirilmektedir. İç hat

¹³⁷ Metin Mutanoğlu, *Moğol İstilasından Amerikan İşgaline Afganistan*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 16.

¹³⁸ Mustafa Arslan, *Küreselleşme Bağlamında Organize Suçta Yaşanan Değişim ve Ülke İstikrarına Etkisi: Afganistan ve Kolombiya Örnekleri*, (Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi), Isparta, 2015, s. 204.

uçuşları arasında Kabil-Herat, Kandahar-Mezar-ı Şerif ve Bamyan-Mezar-ı Şerif hatları bulunmaktadır. Yurtdışı uçuş güzergahları arasında ise İslamabad, Dubai, Moskova, İstanbul, Tahran ve Frankfurt yer almaktadır.¹³⁹

3.2. İç Faktörler

3.2.1. Ekonomik Sorunlar

Afganistan'daki istikrarsız ortamın birincil nedeni, ülkede yerleşik hale gelen kronik ekonomik problemlerdir. Ekonominin zayıf oluşu, merkezi hükümete ülke genelinde otoritesini tesis etme bakımından bir engel teşkil etmektedir. Bu yüzden devletin boş bıraktığı alanlar hızla yerel güçler ve yasadışı gruplar tarafından doldurulur. Sonuç olarak, bu yerel yapılar nedeniyle devlet vergi gelirlerinden mahrum kalmakta, yeraltı kaynaklarını güvenli bir şekilde işletmemekte, ulaşım yollarında güvenliği sağlayamamakta ve yabancı yatırımın önüne geçilmektedir. Yeraltı zenginliklerin olmasına rağmen ülke yönetimi bu zenginliklerin değerlendirebilecek güçte değildir. Yıllarca devam eden çatışmalar altyapıyı yok etmiştir Bu durum eğitilmiş insanların ülkeyi terk etmesine, milyonlarca insanın evini ve topraklarını bırakıp göç etmesine neden olmaktadır.¹⁴⁰

Tarım sektörü kuraklık nedeniyle zor durumda kalmış, var olan sınırlı ekilebilir alanların bazılarında Sovyetlerin işgali döneminde ve iç savaş zamanı mayınlar döşenerek tarım yapılamaz hale gelmiştir. Yarım hektardan az sulanabilir arazisi olan bir çiftçi, çiftçilik yaparak ailesinin geçimini sağlayamıyor ama çiftçilerin %65'i bu durumdadır. Tarım hala ilkel yöntemlerle yapılmaktadır ve tarım işçilerinin %70'i kadındır. Ekonomik temeli tarıma dayalı olan Afganistan'ın kalkınmasında tarım öncü sektör olmalıdır. Özellikle gıda fiyatlarının satın alma gücünden daha yüksek olduğu düşük gelirli gruplar arasında, ülkenin gıda ihtiyacı yalnızca kısmen karşılandığında, gıda temelli çatışmalar ciddileşebilir.

¹³⁹ World Bank Group, "Benchmarking FDI Opportunities, Investment Horizons: Afghanistan", *A Study of Foreign Direct Investment Costs and Conditions in Four Industries*, April 2005, p. 8.

¹⁴⁰ Seth G. Jones, "The Rise of Afghanistan's Insurgency: State Failure and Jihad", *International Security* 32(4), 2008, p. 13.

Yıllarca süren iç savaş ve istikrarsızlık hem yerli hem de yabancı yatırımcıları ülkeye yatırım yapmaktan caydırmakta ve dış yardım hedeflerine ulaşmada başarılı olunmamaktadır. Ülkeye gelen nakdi yardım, yatırıma veya yönetim kademesinde iyileştirmelere yol açması gerekirken, beklenen sonuçlar gerçekleşmemiştir. Güvenlik amacıyla yapılan askeri yardımlar, toprak mülkiyeti ve üretime dayalı elit yapıyı askeri temelli bir yapıya dönüştürmüştür.¹⁴¹ Gelir kaynakları açısından yoksul olmakla birlikte, düşük gelirin eşitsiz dağılımı toplumsal sorunlar yaratmaktadır.

Dünya Bankası verilerine göre, Afganistan’da kişi başına düşen milli gelir miktarı 2002’den itibaren hızla artmış ve 2012’de 641 dolar seviyesine yükselmiştir. Ancak, 2012’den sonra düşme eğilimi göstererek 2018’de yaklaşık 520 dolar seviyesine gerilemiştir. Afganistan ekonomisi, 2000’li yılların başlarından bu yana önemli ölçüde büyüme kaydetmiş olsa da bu büyümenin ülkenin kendi iç dinamikleri yerine dış faktörlerden kaynaklandığı belirtilmektedir. Taliban hükümetinin devrilmesi ve NATO’nun müdahalesinin ardından Afganistan’a doğrudan yabancı yatırım ve dış yardımların artması, ülkenin milli gelirinde hızlı bir artışa neden olmuştur. Ancak, ekonomik büyümenin getirileri halka yeterince yansıtılmadığı için Afganistan yoksullukla mücadele konusunda başarılı olamamıştır.¹⁴²

Afganistan hükümeti, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve Asya Kalkınma Bankası ile yoksullukla mücadele konusunda antlaşmalar imzalamasına rağmen, uygulanan politikalar yeterince etkili sonuçlar doğurmamıştır. Asya Kalkınma Bankası’nın 2013-2014 yılları verilerine göre, Afganistan nüfusunun %39,1’i yoksulluk sınırının altında yaşarken, 2016 yılında halkın yarısından fazlası (%54,5) yoksullukla mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹⁴³

Siyasi ve bürokratik liderler üzerinde halkın etkisizliği, ülke ekonomisinin düzelmesinin önemli bir engelidir. Toprak ağaları, eski mücahit liderler, savaş ağaları gibi dar bir kesimi temsil eden kişiler, yöneticiler üzerinde etkisi olan kişilerdir. Şeffaflık

¹⁴¹ Homayun Sidky, “War, Changing Patterns of Warfare, State Collapse, and Transnational Violence in Afghanistan: 1978-2001”, *Modern Asian Studies* 41(4), 2007, p. 861.

¹⁴² Foreign direct investment, net inflows (BoP, current US\$) – Afghanistan, Dünya Bankası Resmi Web Sayfası, Erişim Tarihi: 12.03.2023., <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?locations=AF>

¹⁴³ Basic Statistics Asia and the Pacific, April 2019, Asian Development Bank, Erişim Tarihi: 22.02.2023, <https://data.adb.org/dataset/basic-statistics-asia-and-pacific>

ve hesap verebilirlikle desteklenen demokratik denetim mekanizmaları yoktur. Siyasi partiler de demokrasinin lokomotifi değildir. Bireyler, etnik gruplarının tercihlerine göre oy kullanırlar. Drury'nin belirttiği gibi, demokrasi ile ekonomik gelişme arasında tespit edilebilecek bir bağlantı yoktur. Ancak, Inglehart, demokrasi ile büyüme arasında bir bağlantı olduğunu kabul etmektedir. Gerring de bu görüşü desteklemektedir ve demokratik rejimin fiziksel sermaye, insan sermayesi, sosyal ve siyasal sermayedeki yükselişi getireceğini vurgulamaktadır.¹⁴⁴

Afganistan toplumu henüz demokrasi fikrine açık değildir ve biat kültürü devam etmektedir. Hesap sorma ve hesap verme bilinci henüz oturmamıştır. Ekonomik büyüme için, güvenli bir ortamın yaratılması işlevsel, temsil edici ve toplumun her kesimini kapsayan bir siyasi sisteme bağlıdır. İstihdam olanaklarının artması, uyuşturucu üretim sektöründen insanları çekecektir. Bu ekonomik yapıda devlet, vergi gelirleri sayesinde güvenlik güçlerine daha fazla kaynak ayırabilir. Bu döngüsel çemberin tamamlanması için güvenli bir coğrafyada istikrarlı bir yapıya ihtiyaç vardır.¹⁴⁵

3.2.2. İç Güvenlik Sorunu

Afganistan'da istikrarsızlığın temel nedeni güvenliğin sağlanamamasıdır. Yatırım ve üretim gibi ekonomik faaliyetler, sadece güvenli bir ortamda gerçekleştirilebilir. Ancak merkezi yönetim, ülke genelinde tam kontrole sahip değildir ve insan gelişim göstergelerine göre yönetim zayıftır. İsyancı grupların kontrolündeki bölgelerin sayısı da oldukça fazladır. Bu nedenle, ülkenin yerli ve yabancı sermaye sahipleri ülkeye yatırım yapmaktan kaçınmaktadır. Ülkenin yerli sermaye sahipleri, çoğu kez baskı, ganimet, uyuşturucu ticareti ve yağma gibi yasadışı faaliyetlerden elde ettikleri sermayeleri, iş olanağı yaratacak alanlardan ziyade uyuşturucu ticareti ve kaçakçılık gibi yasadışı alanlarda faaliyet göstermek için kullanmaktadırlar. Afganistan'daki savaş ağalarının varlığı da merkezi hükümetin otoritesini sarsmakta ve

¹⁴⁴ Cooper Drury, Jonathan Kriekhaus, Michael Lusztig, "Corruption, Democracy, and Economic Growth", *International Political Science Review* 27(2), 2006, p.133; Ronald Inglehart, Christian Welzel, "How Development Leads to Democracy: What We Know About Modernization", *Foreign Affairs* 88(2), 2009, p. 42; John Gerring vd., "Democracy and Economic Growth: A Historical Perspective", *World Politics* 57(3), 2005, p. 325.

¹⁴⁵ SAF, "Economic Framework and Prospects, Securing Afghanistan's Future: Accomplishments and the Strategic Path Forward", *A Government/International Agency Report*, March 17, 2004, p. 22.

çatışmalara neden olmaktadır. Bu gruplar, uyuşturucu ekimi ve ticaretinden finansman sağlamakta ve devlet yöneticileriyle bağlantıları olduğu için güvenlik güçleriyle çatışmaktan çekinmemektedirler. Ayrıca, bölgesinden geçen araçlardan haraç almaktadırlar ve yatırımcıları haraç vermeye zorlayarak yatırım maliyetlerini artırmaktadırlar.¹⁴⁶

3.2.3. Etnik Ayrımcılık

Etnik ayrımcılık Afganistan'ın en büyük sorunlarından biridir. Adil temsil ilkesinin yokluğu, iktidara gelmede şiddet ve baskıya başvurulması, bunu yaparken etnik temelli söylem ve eylemlere öncelik verilmesi ülkede devam eden sürekli istikrarsızlığın temel kaynaklarından biridir. Toplulukların önce gelenleri, siyasi ve askeri elitler iktidar hedefine ulaşmak için etnik faktörü etkin bir şekilde kullanmaktadır. Bu sayede elitler kendi güçlerini daha fazla pekiştirmektedirler. Etnik unsurların kullanılması farklı etnik gruplar arasında bölünmesi daha da derinleştirmekte, dolayısıyla ulusal konsolidasyonu ağır bir şekilde zedelemektedir. Diğer taraftan bu durum bahsi geçen elitleri iktidara erişimde başarı sağlamışsa da uzun vadede bölünmeleri kalıcı hale getirerek yönetimlerin kendisi için engel oluşturmuştur. Etnik güç bakımında halihazırda ülkede siyasi gücü elinde bulunduran grup Peştulardır. Fakat Babrak Karmel liderliğindeki Halkın Demokratik Partisi, devlet kurumlarında milli katılımı önermiş ve uygulamıştır. Tacikler, güç piramidinin zirvesine tırmanmış ve siyasi iktidarın yapısı değişmiştir. Necibullah hükümetinin çöküşünden sonra, Tacikler ve Peştunlar hükümeti elde etmek için çatışmaya girmişlerdir. 1992'de Kabil'in Peştun olmayan etnik gruplar tarafından düşmesiyle, Burhaneddin Rabbani liderliğinde Taciklerin bir hükümet kurması sonucu Peştunlar ilk defa hükümet aygıtının dışında kalmıştır. Bu durum, Peştunlarda radikalizmin derinleşmesine yol açarken, aşırılık yanlısı Taliban hareketinin ortaya çıkmasına ivme kazandırmıştır.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Mark Phythian, "The Illicit Arms Trade: Cold War and Post-Cold War", *Crime, Law & Social Change* (33), 2000, p. 5-7; Stephen Kinzer, *İpek Yolu'nda Kara Altın, 11 Eylül'den Afganistan'a ABD İmparatorluğu*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2004, p. 214-215.

¹⁴⁷ Sayed Abdul Qaioom Sajjadi, *Jamiea Shanasi Siasi (Political Sociology of Afghanistan)*, 2nd edn., Karwan, Kabul 2012, p.134-138.

3.2.4. Aşırıılık ve Terör

Afganistan, tarih boyunca çatışmalara ve güvensizlik ortamına maruz kalmış ve günümüzde en güvensiz ülkelerden biridir. Terörist gruplar, özellikle Taliban ve El Kaide, birçok bölgeyi kontrol altına almakta ve terör faaliyetlerini yoğunlaştırmaktadır. Bu nedenle, terörün tarihi süreci incelenmeli ve nedenleri anlaşılmalıdır. Afganistan'ın önemi, ABD'nin Sovyetler Birliği'ne karşı rekabeti sırasında artmıştır. Afgan-Sovyet savaşı sırasında, Mücahideler güçleri oluşturularak Sovyet işgaline karşı yoğun bir mücadele sürdürülmüştür. Bu mücadele Pakistan, Suudi Arabistan ve ABD tarafından desteklenmiştir. Bu savaş, dünyanın her yerinden genç Müslümanları Afganistan'a çekmiştir. Bu dönemde, Usame bin Ladin de Afgan direniş hareketini desteklemek için para bağışlamıştır. Bin Ladin, Filistinli din adamı Abdullah Azzam ile birlikte çalışarak, Arap gönüllüleri işe almak veya Sovyet işgalinden sonra Pakistan'a kaçan Afgan mücahitleri güçlendirmek için Hizmet Bürosu'nu kurmuştur. Bu olay, Bin Ladin'in hayatını değiştirmiş ve onu aktif bir destekçi haline getirmiştir.¹⁴⁸

Afganistan'da Taliban'a karşı başlatılan mücadele, zamanla Taliban'ın bir direniş örgütüne dönüşmesiyle değişmiştir. Taliban'ın 2002'de başlattığı merkezi hükümeti devirme mücadelesinin 2006'da tam bir direniş hareketine dönüşmesi için uygun koşulların sağlandığı görülmektedir. Direnişin ideolojik nedeni, Afganistan hükümetini devirme ve Sünni İslam'a dayalı bir devlet kurma arzusudur. Kabil hükümetinin güçsüzlüğü, Afganistan'da direnişin oluşumu için uygun koşulları sağlamıştır. Taliban direnişi, halkı yanına çekmek için tehdit, gözdağı, korku veya ikna etme yöntemlerine dayanabilen bir yapıya sahiptir. Taliban'ın liderlik yapısı, Afganistan'daki rejimin devrilmesinden sonra Pakistan'a taşınmış ve yeniden inşa edilmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁸ Michael Pohly, Khalid Duran, *Osama bin Laden und der internationale Terrorismus*, Ullstein, München, 2001, p. 67.

¹⁴⁹ Seth G. Jones, "The Rise of Afghanistan's Insurgency: State Failure and Jihad", *International Security* 32(4), 2008, p. 7- 40, <https://www.belfercenter.org/publication/rise-afghanistans-insurgency-state-failure-and-jihad>, Erişim Tarihi: 12.12.2022.

3.2.5. İç Göçler

Deniz sınırı olmayan ve dağlık yapıya sahip Afganistan, modern tarihi boyunca içinde bulunduğu güvensizlik, kronik istikrarsızlık, çatışmalar, kötü ekonomik durum ve yetersiz altyapı sonucunda, halkının çoğu mülteci olarak yaşamaktadır. Afganistan’da göç hareketleri, “1979 öncesi, 1979-1992, 1992-2001 ve 2001 sonrası” olmak üzere dört ana döneme ayrılmaktadır. Göç hareketleri, 1992 yılında hız kazanmıştır. Ancak, Taliban’ın 1996-2001 yılları arasında ülke yönetimine gelerek sıkı ve sert politikalar uygulaması, halkı tedirgin ederek göç sürecini hızlandırmıştır. 1992-2000 yılları arasında, 300.000’den fazla Afgan mülteci Pakistan’a kaçmıştır. İran ise 1995 yılında, o zamanlar Taliban tarafından yönetilen Afganistan ile olan sınırını kapatmıştır.¹⁵⁰ Bu durum; “Afganistan’da on binlerce kişi, giderek artan Taliban şiddeti ve merkezi hükümetle uluslararası müttefiklerinin ülkeyi siyasi ve ekonomik açıdan istikrarlı hale getirmekteki başarısızlığı sebebiyle göç etmek zorunda kaldı” olarak açıklanmıştır.¹⁵¹ 2001 yılında ABD’nin işgalinin ardından, Afganistan’daki karmaşa Afgan halkının göç etmesini tetikledi. Bu durumda, sınır komşuları olan Pakistan ve İran’a sığınmak zorunda kalan halk, terör tehdidinin sınır ötesine yayılmasıyla birlikte, İran ile ilişkilerin gerilmesine neden oldu ve sınırlar kapatıldı. Alman Federal Göç ve Mülteciler Dairesi (BAMF) verilerine göre, Afganistan’dan Almanya’ya sığınma talebinde bulunanların sayısı arttı. Taliban’ın baskıcı ve insan haklarına aykırı faaliyetleri Afgan halkını ülkelerini terk etmeye zorlayan en önemli faktör olarak görülmektedir.¹⁵²

İŞİD ve Taliban arasında bölgesel hakimiyet mücadeleleri yaşanmış, bu çatışmalar bölgedeki göçü tetikleyen faktörler arasında yer almıştır. Son olarak 2021 yılında Taliban’ın bölgede kontrolü ele geçirmesi, göçün hızlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Türkiye’de ise 2021 yılında en fazla yasa dışı ve düzensiz göç grubunu Afganlar oluşturmuştur. Göç İdaresi verilerine göre Türkiye’de 26 Ağustos 2021 tarihine kadar yakalanan düzensiz göçmen sayısı 90 bin 310 olmuştur. Bunlar arasında

¹⁵⁰ Selda Geyik Yıldırım, “Göç ve Afganlar: İstikrarlı Mülteciler”, *Göç Araştırmaları Dergisi* 4(2), 2018, s. 131, 139.

¹⁵¹ Uluslararası Af Örgütü, *Dünyada İnsan Hakları Durumu*, İstanbul, 2010, <https://www.amnesty.org/en/wpcontent/uploads/2021/06/pol100012010tr.pdf>, s. 13.

¹⁵² Andreas Gorzewski, “Afganlar terörden kaçıyor”, DW, <https://www.dw.com/tr/afganlar-ter%C3%B6rden-ka%C3%A7%C4%B1yor/a-18749527>, Erişim Tarihi: 25.02.2023.

Afganistan sayısı 38 bin 341 olarak kaydedilmiştir.¹⁵³ Afganistan halkı, terör kaynaklı olaylar nedeniyle güvensiz hissederek göç yolunu tercih etmek zorunda kalmıştır.

Afganistan kaynaklı düzensiz göçler, 1979 yılından günümüze kadar olan süreçte incelendiğinde, ülkenin siyasi ve diplomatik tarihini etkileyen beş önemli kırılma ile paralel olarak beş büyük dalga halinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu kırılmaların ilki, 1979 yılında SSCB'nin Afganistan'ı işgaliydi. İkincisi, 1992 yılında mücahitlerin zaferiydi. Üçüncüsü, Taliban'ın iktidara gelmesiyle 1996 yılında gerçekleşti. Dördüncüsü, 2001 yılında ABD'nin müdahalesiyle gerçekleşti ve sonuncusu, 2021 yılında Taliban'ın yeniden zafer kazanmasıdır.¹⁵⁴

Bilindiği üzere SSCB'nin 1989'da geri çekilmesinin ardından, Afganistan'da otorite boşluğu oluşmuş ve mücahitler bu boşluğu doldurmaya çalışmıştır. Üç yıllık bir mücadelenin ardından, 1992 yılında Peştun, Tacik, Özbek ve Hazaraların liderliğindeki mücahitler, Afganistan'daki komünist hükümeti devirmiş ve başkent Kabil'i ele geçirmiştir. Bu zafer, Afganistan'a bir geri dönüş göçü başlatmış ve Nisan-Aralık 1992 arasında yaklaşık 900 bin Afgan ülkeye geri dönmüştür. Ancak, SSCB işgali nedeniyle başka ülkelere kaçmış olan mülteciler, komünist hükümetin devrilmesinden sonra Afganistan'a geri dönmeye başlamış olsalar da, mücahit grupların yönetimi paylaşamamaları nedeniyle iç çatışmalar başlamış ve yeni bir düzensiz göç dalgası yaratmıştır.¹⁵⁵ Bu çatışmalar nedeniyle yüz binlerce insan göç etmek zorunda kalmıştır.

Afganistan'da sonraki büyük düzensiz göç dalgası, Taliban'ın 1996 yılında iktidara gelmesiyle gerçekleşmiştir. Başlangıçta, Taliban'ın Kabil'e girmesiyle, Kabilliler yıllardır süren savaşların parçaladığı ülkeye barış ve istikrar getireceğini umarak Taliban'ı desteklemişlerdir. Ancak, Taliban'ın aşırı baskıcı yönetim tarzı ve köktendinci duruşu nedeniyle, 250.000 Kabilli göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göç dalgasında, eğitilmiş ve meslek sahibi olanların çoğu Pakistan'a göç etmiştir. Peştunlar

¹⁵³ Mahmut Hamsici, "Türkiye'deki Afganlarla ilgili neler biliniyor?", BBC, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-58342885>, Erişim Tarihi: 25.02.2023.

¹⁵⁴ Karolina Augustova, Hameed Hakimi, *Migration from Afghanistan under the Taliban: Implications and Strategies in the Neighbourhood and Europe*, Report, Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), December 2021, p. 1.

¹⁵⁵ Yavuz Cankara, Okan Çerez, "Tarihsel Süreç İçerisinde Afganistan'ın Göç Sorunu ve Türkiye'ye Yansımaları", *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)* 124(245), 2020, (ss. 447-460), s. 453.

gibi gruplar, hakları kısıtlanan kadınlar, siyasi ılımlılar ve Hazaralar gibi etnik ve dini ayrımcılığa uğramaktan korkan insanlar da göç etmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁶

Son düzensiz göç dalgası, ABD'nin Mayıs 2021'den itibaren Afganistan'dan çekilmeye başlaması ve Taliban'ın yükselişi ile tetiklenmiştir. Ancak bu göçlerin analiz edilebilmesi için, öncesindeki dönemin de genel olarak incelenmesi gerekmektedir. 2020 yılında, Taliban'ın iktidara gelmesinden önce, 155.000 Afgan yerinden edilmiş ve 85.856 Afgan da iltica başvurusunda bulunmuştur.¹⁵⁷ Bu da 2015'ten sonra başlayan iltica eğiliminin devam ettiğini göstermektedir.

3.2.6. Eğitim Sorunları

Taliban'ın Afganistan'da yönetimi ele geçirmesinin ardından, tartışmalar arasında en önemli konulardan biri eğitimidir ve özellikle kız çocukları ve kadınların eğitimi önemli bir endişe kaynağıdır. Kabil'in yeni yöneticileri, bu konudaki endişeleri ve soru işaretlerini henüz giderememiştir. Taliban'ın aldığı karar uyarınca, kız öğrencilerin sınıfları tamamen kız-erkek şeklinde ayrılmakta ve sadece kadın öğretmenler derslere girmektedir. Taliban yöneticileri, kız çocuklarının eğitime karşı olmadıklarını sıklıkla açıklamaları, kız öğrencilerin geleceği için umut verici olsa da yükseköğretim çağındaki kadınların karşılaştığı belirsizlik sorunları umutları gölgelemektedir. Taliban yönetiminin özellikle yükseköğretim okullarını basından uzak tutma çabaları, zaten eğitim faaliyetlerindeki personel eksikliği ve diğer ihtiyaçların karşılanamaması gibi sorunlar nedeniyle eğitimdeki gidişatın olumlu yönde olabileceği inancını sarsmaktadır. Ülkede eğitim olanakları yetersiz ve toplumun eğitim düzeyi, ulusal ve uluslararası yayınları takip ederek bilinçlenebilecek seviyede değildir. Kulaktan duyma haberler ve bilgiler kolaylıkla yayılmakta ve toplumu galeyana getirmektedir. Başka ülkelerde basılan yayınlar Afganistan'da yayımlansa bile, Afganistan'da az sayıda insan bunları okuyarak faydalanabilir.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Töre Sivrioğlu, Ahmad Jawid Türkoğlu, *Afganistan Tarihi: Başlangıçtan Günümüze*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2017, p.277.

¹⁵⁷ UNHCR. (t.y.). Refugee Data Finder, <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/download/?url=kR9V4i>, Erişim Tarihi: 27.02.2023.

¹⁵⁸ John Henry Shroder, "Physical Resources and The Development of Afghanistan", *Studies in Comparative International Development*, 1981, (pp. 36-63), p. 47.

Bu nedenle, ülkedeki eğitim sistemi, özellikle kırsal kesimde, daha fazla yatırım ve geliştirme gerektirmektedir. Bunun yanı sıra, eğitim konusunda farkındalık yaratan kampanyaların ve programların uygulanması da önemlidir. Toplumun eğitim seviyesinin artması, ülkenin sosyal, kültürel ve ekonomik kalkınmasına da katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak, Afganistan'daki eğitim sistemi uzun yıllardır savaş, yoksulluk ve siyasi istikrarsızlık nedeniyle büyük zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Ancak son yıllarda yapılan iyileştirmeler, umut vericidir ve ülkenin eğitim seviyesinin artması için daha fazla çalışma gerekmektedir. Afganistan toplumunun da diğer toplumlar gibi, eğitim kavramının hayati öneme sahip olduğu açıkça görülmektedir. Ancak, özgür ve gelişmiş ülkelerde bile eğitim sistemleriyle ilgili sorunlar tartışılırken, Taliban yönetimi gibi yeni sorunlar yaratan bir yapı, Afganistan'ın geleceğini inşa etme kapasitesi açısından endişe vericidir. Teknoloji sayesinde, uzaktan eğitim yoluyla kız çocuklarının eğitimine yönelik girişimler yapılabilecek olsa da, Taliban yönetiminin interneti de yasaklayacağına dair duyular ve "imkanların yetersizliği" gibi bahaneler, gerçek sorunların üstünü örtmeye yarayacaktır. Eğitim ve öğretim farklı kavramlar olup, toplumun bir arada tutulması için gerekli iletişim yeteneği ancak eğitim sayesinde sağlanabilir. Afganistan'ın bugünkü durumu, geçmişteki eğitim faaliyetleri nedeniyle şekillenmiştir ve geleceği de bugünkü eğitim faaliyetleri nedeniyle belirlenecektir. Temel sorun, Taliban'ın eğitim, kadın ve hatta İslam kavramlarını evrensel anlamlarıyla değerlendirmek yerine, kendi ideolojik çıkarlarına uygun anlamlar yüklemelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁵⁹

3.2.7. Uyuşturucu

Haşhaş ve afyon üretimi ile kaçakçılığı, günümüzde dünyanın en büyük sorunlarından biri haline gelmiştir. Bu maddeler ölüm tehlikesi barındırdığından insanların hayatını tehdit etmektedir. Ayrıca, bu maddelerin üretim ve ticareti, bir ülkenin sosyal, ekonomik ve politik değerlerini de tehdit edebilir. Dünya genelinde, yasadışı maddelerin üretim ve ticaretinin önüne geçmek için çeşitli önlemler alınmış olmasına rağmen, hala yüksek seviyelerde devam etmektedir. Bu maddelerin üretimi ve ticareti genellikle savaş ve güvensizlik ortamlarında daha yüksek seviyelerde

¹⁵⁹ Erdoğan Mert, "Taliban Yönetiminde Eğitim", *Afganistan'da Taliban Yönetiminin Küresel ve Bölgesel Etkileri Kongresi*, İstanbul Arel Üniversitesi, 2022, s. 49.

gerçekleşmektedir. Bu nedenle, savaş içinde olan ülkelerde üretim daha yaygın hale gelir. Bu durumun nedeni, uluslararası mafyalar açısından daha uygun bir zeminin oluşmasıdır. Ayrıca, savaş harcamalarını karşılamak için kolay bir kaynak olarak da kullanılabilir. Ancak bu durum, savaşın daha da uzun sürmesine ve ülkenin altyapısının, sosyal, ekonomik ve ulaşım imkânlarının tahrip olmasına neden olabilir. Teröristler, Afganistan'daki uyuşturucu üretimi aracılığıyla kendilerine kaynak sağlamak ve ülkeye ve dünyaya ciddi bir tehlike oluşturmaktadır. Bu nedenle, ülkenin sosyal, politik ve ekonomik kalkınması için, devletin bu maddelerle mücadele etmesi ve üretim, ticaret ve kaçakçılığı önlemesi gerekmektedir.¹⁶⁰

Uyuşturucu kullanımının yarattığı bağımlılık, fiyatındaki artışla talebin azalmadığı diğer yasal ve yasadışı mallardan farklıdır. Devletler tarafından uyuşturucu yakalanması, piyasadaki miktarını düşürebilir ancak risk ve ulaşım maliyetlerini arttırarak tüketiciye yüklenen maliyeti yükseltir. Uyuşturucu piyasasında ulaştırma maliyeti ve gümrük vergilerinin yerini risk maliyeti alır ve yakalanma riski arttıkça fiyatı da artar. Uyuşturucuların üretimi ve güzergahı ülkeden ülkeye değişebilir, ancak küreselleşme, eski demir perde menşeli suç gruplarının etkisi, terör örgütlerinin uyuşturucu piyasasına girmesi, iç çatışmalar ve kontrolsüz bölgelerin varlığı, uyuşturucu kullanımının artmasında etkilidir. Uyuşturucu bağımlılığına uzak olan ülkelerde bile bağımlı sayısı artmaktadır. Uyuşturucu ekonomisi, bölgesel ekonomileri tahrip eder, yolsuzluğu artırır, siyasi istikrarı bozar ve doğu Asya ekonomik krizinden en az etkilenen sektördür. Devletlerin uyuşturucu bağımlılığıyla mücadelesi, suç grupları kadar organize hareket etmeyi gerektirir. Uyuşturucu kaçakçılığı önlenirse, uyuşturucuyla ilgili işlenen diğer suçların da azalması beklenir. Uyuşturucuyla mücadele küresel işbirliğiyle mümkündür ancak bazı ülkeler siyasi, idari ve ekonomik nedenlerle mücadeleye karşı çıkabilirler.¹⁶¹

1970'lere kadar uluslararası uyuşturucu piyasasında önemli bir rol oynamayan Afganistan, İran, Pakistan ve Türkiye'nin alınan düzenlemeler sonrasında haşhaş tarımının yaygınlaşmasıyla uyuşturucu üretiminde önemli bir konuma yükselmiştir. Sovyetler Birliği'nin işgali sırasında devlet otoritesinin zayıflaması, mücahit grupları,

¹⁶⁰ Abdul Karim Azizi, Afganistan'ın Ekonomik Kalkınmasının Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri, (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ, 2019, s.94

¹⁶¹ Arslan, *a.g.t.*, s. 64-66.

savaş ağaları, dini ve siyasi grupların afyon üretimine yönelmesine neden olmuş ve finansmanlarını bu şekilde sağlamışlardır.¹⁶²

Sovyetlerin yıkılmasından sonra, Avrupa ve eski Sovyet cumhuriyetlerinde uyuşturucuya olan talep artınca Afganistan, afyon üretimi için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Ancak Afganistan ve Burma, afyonun kontrol altına alınmasını zorlaştırdıkları gerekçesiyle diplomatik yalıtıma uğramış ve dünya ekonomisinden dışlanmıştır.¹⁶³ Afyon ekonomisi, Afganistan'daki çiftçilerin ekonomik depresyon sürecinde hayatta kalma mücadelesinin bir sonucudur ve çiftçileri krizin etkisinden kurtarmış ve istihdam yaratmıştır. Ancak bu ekonomi, ülkede istikrarı tehdit etmektedir. Uyuşturucu ekonomisi, Gayri Safi Milli Hasılanın %50'sini oluşturmakta ve her seviyede kamu görevlisinin yolsuzluğa bulaşmasında pay sahibidir. Uyuşturucu üretiminin önlenmesi için alınacak düzenlemeler ve uygulanacak politikalar, tarım sektöründe işsizlik ve istikrarsızlık yaratmak suretiyle sosyal çalkantıları tetikleyebilir. Ancak uyuşturucuya dayalı çıkar ilişkileri ekonomiyi şekillendirdiği için bu alanda atılacak adımlar, ülkede ve bölgede istikrarı sağlamak için öncelikli bir konudur. Afganistan, dünya genelindeki eroin ticaretinin %70'ini ve Avrupa'daki eroin ticaretinin %95'ini karşıladığı bilinmektedir. Ancak uyuşturucu ekonomisinin son zamanlarda ülkeye istikrarsızlaştırıcı etkileri oldu. Bu durum, iç savaş ve çatışmaların sebebi değil, ancak bölgesel ve ekonomik krizlerle ilişkilendirilebilir. Ülkenin çiftçileri, uzun bir ekonomik depresyon sürecinde hayatta kalmak için afyon üretimine yönelmişlerdir. Yasadışı ekonomi, ülkenin en önemli ihracat kalemi olan afyon sakızı ticareti ile büyük ölçüde ilgilidir. Haşhaş tarımı, çiftçilerin yanı sıra bu ürünün işleme ve kaçakçılığını yapan silahlı gruplara da finansal kaynak sağlamaktadır. Bu nedenle, Afganistan'ın uyuşturucu ekonomisi, yasal ekonomiden en azından eşit derecede büyük bir öneme sahiptir.

¹⁶² Francisco E. Thoumi, "The Rise of Two Drug Tigers: The Development of the Illegal Drugs Industry and Drug Policy Failure in Afghanistan and Colombia", (Ed: Francisco E. Thoumi) Routledge, 2007, p. 127.

¹⁶³ Alfred W. McCoy, "Coercion and Its Unintended Consequences: A Study of Heroin Trafficking in Southeast and South West Asia", *Crime, Law & Social Change* (33), 2000, p. 210.

3.3. Dış Faktörler

3.3.1. Küresel Güçlerin Rekabeti

Ulusal ve uluslararası düzeydeki gelişmeler, Taliban yönetiminin ayakta kalmasına olanak sağlamaktadır. Ancak, Taliban'ın iktidarını sürdürmesini zorlaştıracak bazı faktörler de vardır. Bu faktörler arasında, büyük güçler arasındaki rekabet önemli bir yer tutar. Günümüzde, büyük güçler arasındaki rekabet, ideolojik farklılıkların ötesinde, tek bir küresel ekonomik sistem içerisinde hareket eden tüm devletleri kapsayan bir yapıdadır. Bu durum, küçük devletlerin farklı ittifak seçenekleri arasında daha rahat hareket etmelerine olanak tanırsa da tek bir büyük güçle yakın ilişkiler kurarak uluslararası toplumun baskılarından uzak hareket etmek de zorlaşmaktadır. Büyük güçler arasındaki ideolojik farkların azalması ve küresel bir ekonomik sistemin ortaya çıkması, bu güçler arasında ortak çıkarlar da yaratsa da Taliban yönetimi gibi radikal örgütlerin varlığı ve ideolojik bariyerlerin olmaması, uluslararası toplumun müdahale etme ihtimalini artırmaktadır. Taliban yönetimi, dış baskılar tarafından değişime zorlanmamasıyla karşı karşıyadır, ancak Amerika karşıtı duruşu, Rusya ve Çin gibi güçler için kendiliğinden güvenilir bir aktör haline getirmemektedir. Rusya ve Çin, Soğuk Savaş yıllarındaki gibi blokların siyasal ve ekonomik düzenleriyle birbirlerinden kesin olarak farklılaştıkları bir sistem olmadığı için Afganistan'a kazanılması gereken bir ülke olarak bakmamaktadır. Rusya için artık Afganistan'daki siyasal rejimin niteliği birinci derecede önemli değildir, ancak ülkedeki bir radikalleşme, Rusya'nın yakın çevresinde ve içinde radikal İslamcı grupları cesaretlendirecek sonuçlar yaratabilir. Benzer bir şekilde, Çin için de Afganistan'daki radikalleşme, Çin içindeki ayrılıkçı hareketleri radikalleştirecek etkiler yaratabilir ve bölgeye yayılması Kuşak Yol Girişimi açısından önemli riskler taşımaktadır. Bu nedenle, Rusya ve Çin, Afganistan'da etkin bir diplomasi izlemeye yönelten en önemli motivasyon güvenlik kaygılarıdır.¹⁶⁴

Afganistan'ın istikrarı artık tüm büyük güçler ve bölgesel aktörlerin ortak çıkarı haline gelmiştir, çünkü Taliban'ın iktidarı ele geçirmesiyle birlikte, Rusya ve Çin gibi ülkelerin de bölgesel istikrarı korumak için yüksek beklentileri olacaktır. Ancak, bu iki ülke, Taliban'ın demokratik ve insan haklarına saygılı bir yönetim kurmasını

¹⁶⁴ Ekaterina Stepanova, "Russia and the Search for a Negotiated Solution in Afghanistan", *Europe-Asia Studies*, 73(5), 2021, pp. 928-952.

beklemeyebilirler. Uluslararası toplumun güvenlik ve istikrar beklentilerine yanıt veren göstermelik reformlardan ötesine geçmeyen bir değişim mümkün olabilir, ancak bu bile şüphelidir. Taliban'ın 1990'lardaki gibi ülkeyi yönetmesi mümkün değildir ve aynı zamanda Taliban'ın köklü bir değişim geçirmesini beklemek de gerçekçi değildir. Bir süper güçle kurulan yakın ilişki otoriter, baskıcı ve radikal yönetimlerin iktidarda kalması için yeterli olabilir. Ancak, karşılıklı bağımlılığın hâkim olduğu bir küresel ekonomide ve büyük güçler arası ideolojik farkların azaldığı bir dünyada, temel güvenlik şartlarının sağlanması ve istikrarın korunması tüm uluslararası toplumun ortak çıkarı haline gelmektedir.¹⁶⁵

ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi, uluslararası sistemdeki çok kutupluluğun ve büyük güçler arasındaki rekabetin pekiştiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Ancak, bu sürecin Afganistan üzerindeki etkilerinin yanı sıra, uluslararası sistem üzerinde de etkileri olacaktır. Önemli bir nokta, ABD'nin çekilmesinin bir yenilgi ya da hezimet olarak görülmemesi gerektiğidir. Ayrıca, Rusya ve Çin'in bu süreçten kazançlı çıktığı sonucunu çıkarmak da doğru değildir. Zira, bu iki ülke kendilerine çok yakın bir coğrafyada belirsiz bir sorunla karşı karşıya kalmışlardır. ABD'nin Afganistan'daki askeri varlığı, bölgede belirli bir istikrar sağlamıştır. Ancak, Taliban gibi radikal bir örgütün iktidara gelmesiyle birlikte Afganistan'ın istikrarına ilişkin kaygılar artmış ve bu kaygılar Rusya ve Çin gibi bölgesel güçlerin daha fazla sorumluluk üstlenmelerini gerektiren bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu durum, bölgesel güçlerin Afganistan'a daha fazla ilgi göstermelerine, istikrarı sağlamak için daha fazla çaba harcamalarına ve birlikte çalışmalarına neden olabilir. Böylelikle, Afganistan'daki yeni süreç, uluslararası sistem üzerindeki etkilerinin yanı sıra bölgesel güçlerin birbirleriyle olan ilişkileri ve işbirliği gibi konuları da ele alınması gereken önemli bir konudur.¹⁶⁶

Afganistan'daki güvenlik ve istikrar sorunları, Rusya ve Çin'in Afganistan'da aktif bir rol üstlenmeleri gerektiği yönündeki çağrılarını artırmıştır. Ancak, bu ülkelerin Afganistan'a yönelik politikaları belirlemeleri, çeşitli faktörlere bağlıdır. İlk faktör, uluslararası rekabete bağlıdır. Hem Rusya hem de Çin, ABD ile birçok farklı alanda rekabet halindedir ve Afganistan, öncelikli bir konuma sahip değildir. İkinci faktör ise

¹⁶⁵ Thomas Ruttig, "Have the Taliban Changed?", *The CTC Sentinel* 14(3), 2021, pp. 1-15.

¹⁶⁶ Sabine Fischer and Angela Stanzel, *Afghanistan: The West Fails – a Win for China and Russia?*, Berlin: SWP, <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2021C50/>, Erişim Tarihi: 05.03.2023.

Afganistan’da kurulacak olan yönetimdir. Taliban’ın yapıcı bir politika izlemesi, Rusya ve Çin’in Afganistan’ı bir fırsat olarak görmelerine neden olabilecek bir durumdur. Ancak, her iki ülke de kendi jeopolitik önceliklerine sahip olduğundan, Afganistan’daki rollerinin sınırlı kalması mümkündür. Bu nedenle, bölgesel aktörlerin Afganistan’da daha fazla öne çıkması beklenebilir. Pakistan, Türkiye ve Katar başta olmak üzere bölgesel aktörler, Afganistan’daki rolüne ilişkin çeşitli girişimlerde bulunabilirler. Afganistan, büyük güçlerin uzak durmaya çalıştıkları bir güvenlik sorunu haline gelebilir. Taliban’ın radikalleşmeye yol açan politikalar izlemesi ve bölgesel güvenliğin olumsuz etkilenmesi durumunda, Afganistan büyük güçlerin uzak durmayı tercih edecekleri bir güvenlik riski olarak rol oynayacaktır.¹⁶⁷

3.3.2. Küresel Cihat ve Uluslararası Terör

Terör faaliyetleri, amaçlarına ulaşmak için kargaşa ortamı oluşturarak ve insanları korkutarak hedefledikleri şeylere ulaşmayı hedeflemektedir. Bu amaçlardan biri, insanların yaşadıkları yerlerden ayrılmalarına neden olmaktır. Terörizm, güvensizlik, tedirginlik, korku, gelecek kaygısı, ekonomik sıkıntılar gibi birçok konuyu içeren etkileriyle bir ülkede etkisini hissettirdiğinde, devleti ve toplumu olumsuz etkilemektedir.

Afganistan’ın terör örgütleri için bir üs haline gelmesinin engellenmesi ve istikrarlı bir yapıya kavuşması bölge ülkelerinin çıkarıdır. Çin açısından bakıldığında, Çin’in jeopolitik ve ekonomik çıkarları Afganistan özelinde önemli bir yere sahiptir. Ancak, DTİH’nin Çin’deki etkisini artırması olasılığı Çin açısından bir risktir. Aynı zamanda, Xinjiang bölgesindeki radikalizmin artması Çin ve Batı ilişkilerinde önemli bir gerginlik kaynağıdır. Çin’in Afganistan’daki ekonomik yatırımlarının korunması, Kuşak ve Yol girişiminin güvenliği ve Çin’in bölgesel bütünleşme politikalarının başarısı Afganistan’ın terörden arındırılması ve istikrarıyla doğrudan ilgilidir. Hindistan, Afganistan’ın komşusu olmasa da, Taliban’ın yönetimi ele geçirmesi durumunda olumsuz etkilenecektir. Bölgede terörün yayılması, Hindistan’ın iç istikrarına yönelik önemli riskleri barındırmaktadır. Ayrıca, Taliban’dan gelen çelişkili Keşmir

¹⁶⁷ Meena Singh Roy, “Afghanistan and the Belt and Road Initiative: Hope, Scope, and Challenges”, *Asia Policy* 24, 2017, p 103-109.

açıklamaları Hindistan açısından belirsizliği artırmaktadır. Afganistan'daki Taliban yönetimi Pakistan açısından da riskler barındırmaktadır ve Tehrik-i Taliban Pakistan'ın (TTP) faaliyetlerini artırması Pakistan açısından endişe vericidir. Bölgede terörizmin yayılması, Rusya ve Orta Asya devletleri açısından önemli bir risk teşkil etmektedir. Özellikle El Kaide, Özbekistan İslami Hareketi ve Ensarullah Cemiyeti gibi örgütlerin Afganistan'da konuşlanma ihtimali, bölge ülkelerini tedirgin etmektedir. Bu nedenle, Orta Asya ve Rusya'nın radikalleşme ve terörizmin yayılmasından endişe duyması, Afganistan'da istikrar talebini arttırmaktadır. Afganistan'ın iç savaşa ya da cihatçı örgütlerin üssü haline gelmesi riski, bölgesel istikrarsızlığın yanı sıra ekonomik kayıplara da neden olabilir. Öte yandan, Orta Asya devletleri, istikrarlı bir Afganistan ile ilişkiler geliştirerek fayda sağlayabilirler. Afganistan'ın güvenlik sorunları, Özbek-Afgan kara ve demir yollarının işlevselliği ve TAPI boru hattının akıbeti açısından da hayati önem taşımaktadır. Bölgede istikrar sağlandığı takdirde, bölgesel bütünleşme girişimleri ve ekonomik iklim olumlu etkilenecektir.¹⁶⁸

Afganistan'da cihatçı radikalizmin yükselmesi, İran için de en önemli riskler arasındadır. Suriye krizi ve Şii milisler aracılığıyla aktif bölgesel politikalar izleyen İran, cihatçı radikalizmin yükselmesi durumunda en fazla tehdit edilen aktörlerin başında gelebilir. Afganistan'ın eski Cumhurbaşkanı Eşref Gani'nin ABD ile yakın iş birliği ve IŞİD Horasan'ın etkisinin artması, geçmişte İran-Taliban yakınlaşmasına zemin oluşturmuştur. Ancak Taliban'ın radikal Sünni ve Peştun milliyetçisi ideolojisi, İran ve Afganistan Şiiileri için de bir tehdit oluşturabilir. Bu nedenle, İran, Taliban'ın kapsayıcı bir hükümet oluşturma vaatlerini dikkatle takip etmektedir. Geçmişte, Kudüs Gücü'nün Afganistan, Pakistan, Orta Asya'dan sorumlu komutanı olan ve şu anda Devrim Muhafızları Ordusu Kudüs Gücü'nün Komutanı olan İsmail Kaani, Afganistan'daki Şiiilerin durumunun İran için çok önemli olduğunu vurgulamış ve Afganistan'daki tüm toplulukların yönetimde yer alması gerektiğine dikkat çekmiştir.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Hande Orhon Özdağ, "Afganistan'da İkinci Taliban Dönemi: Bölgedeki Riskler ve Fırsatlar", *Afganistan'da Taliban Yönetiminin Küresel ve Bölgesel Etkileri Kongresi*, İstanbul Arel Üniversitesi, 2022, pp. 79-80.

¹⁶⁹ "Nishast Ghayri Alani Majlis Dar Barayi Avzayi Afghanistan Izharat Mohim Sardar Aqani Dar Jalsa Ba Namayandagan" (Meclis'in Afganistan'daki duruma ilişkin kapalı toplantısı/Serdar Qaani'nin temsilcilerle yaptığı toplantıda önemli açıklamaları), 2021 Jahan News, <https://tinyurl.com/8k4h28dt>

3.3.3. Ekonomik Destek Programlarının Yetersizliği

Afganistan, Taliban rejiminin düşmesinden sonra, uluslararası toplumun dikkatini çeken ve en büyük dış yardım alan ülkelerden biri haline geldi. 2002 ile 2014 yılları arasında, uluslararası toplum, Afganistan'ın güvenliği ve gelişmesi için 119 milyar ABD doları taahhüt etmiş, ancak sadece 83.723 milyar ABD doları proje ve programların desteklenmesi kapsamında yardım olarak sağlanmışır. Bu yardımın sadece 2.3 milyar doları devlet bütçesine aktarılmış ve geri kalanı ekonomik kalkınma projelerinde kullanılmışır.¹⁷⁰

2004 yılındaki Berlin Konferansı'nda, katılımcı ülkeler Afganistan'ın kalkınması için 2007 yılına kadar toplam 8.2 milyar dolar yardım yapacaklarına söz vermişlerdir. Konferansta, Afganistan da kalkınma programı üzerinde mutabakata varmışır. Ayrıca, Afgan güvenlik güçleri kurulana kadar ISAF'ın görevine devam edilmesi ve yeniden yapılanma çalışmalarının sürdürülmesi konusunda anlaşılmışır. 2006 yılındaki Londra Konferansı'nda, donör ülkeler ve yatırım kurumları, Afganistan Ulusal Kalkınma Stratejisi'nin uygulanması için gelecek beş yılda toplam 10.5 milyar dolar yardım sağlama kararı almışlardır. Konferansa İngiltere, Afganistan ve Birleşmiş Milletler eş-başkanlık yapmışır. 2007 yılındaki Roma Konferansı'nda ise Afganistan'da hukuk sistemi ve kanun hâkimiyetinin güçlendirilmesi için 360 milyon dolar yardım sağlanması kararı alınmışır.¹⁷¹

2000-2014 yılları arasındaki dış yardımlar Afganistan'ın güvenlik ve ekonomik kalkınması için yapılmışır. Afganistan hükümeti, istikrarsızlık nedeniyle öncelikli hedefleri ve yargı reformu ile ilgili temel sorunları ele alacak bir kalkınma stratejisi geliştirmişir. Bu strateji, BM'nin Bin Yıllık Kalkınma Hedeflerine dayanarak Yoksulluğu Azaltma Stratejisi Belgesi niteliğindedir ve Afgan Ulusal Kalkınma Stratejisi (ANDS) olarak bilinmektedir. Adli sistemin kurulmasında eğitim önemli bir rol oynamışır. Afganistan dünyanın en az gelişmiş ülkelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ülkede yoksulluk sınırının altında yaşayan nüfusun oranı tahminen %36'dır. Ülkenin kalkınması önünde pek çok engel yer almaktadır. Bu engeller arasında

¹⁷⁰ Abdul Wahed Rahimi, Afganistan'da Dış Yardım ve Ekonomik Kalkınma, (Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2017, s. 38.

¹⁷¹ Abdul Wahed Rahimi, s. 40.

ekonomik istikrarsızlık, zayıf altyapı, düşük insan sermayesi gelişimi ve kurumsal kapasite eksikliği yer almaktadır. Sadece ekonomik kalkınmanın insan gelişimini ve yoksulluğu azaltmada yeterli olmadığına dikkat çekilmektedir.

3.4. İkili İlişkilerin Ekonomi Politikası Üzerinde Etkisi

3.4.1. ABD

Afganistan-ABD ilişkileri tarihsel ve uluslararası sistemin yapısına uygun olarak birkaç aşamada ele alınmıştır. Her dönemde, ilişkilerin niteliği farklılık göstermiştir. Günümüzde de ABD ve Afganistan arasındaki ekonomik politikalar bölgesel ve küresel açıdan önem arz etmektedir. Bu ilişkiler, uluslararası ilişkiler teorileri ve kavramlar çerçevesinde analiz edilebilir. Kenneth Waltz'ın Neo-realizm teorisi ve Mearsheimer'in agresif gerçekçilik teorisi, ABD-Afganistan ilişkilerini açıklamak için kullanılabilen teoriler arasındadır. İlk olarak, uluslararası sistemin çok kutuplu aşaması (1919-1945) döneminde, ABD ve Afganistan arasındaki ilişkiler sadece ekonomik niteliktedir ve İngiltere'nin siyasetinden etkilenmiştir. İkinci olarak, uluslararası sistemin iki kutupluluk aşaması (1945-1989) döneminde, ABD-Afganistan ilişkileri ekonomik, siyasi ve askeri araçlarla yürütülmüştür. Üçüncüsü, izolasyon ve sessizlik aşaması (1989-2001) döneminde, Amerika'nın Afganistan'la ilişkisi zayıf kalmıştır.¹⁷² Dördüncüsü, Afganistan'daki savaş sonrası dönem (2001-günümüz) döneminde, ABD-Afganistan ilişkileri, ABD'nin Afganistan'a yaptığı yatırımlar, Afganistan'ın petrol, doğalgaz, maden kaynakları ve narkotik üretimi gibi faktörler etrafında şekillenmektedir. 11 Eylül saldırılarının ardından, ABD Afganistan'da askeri operasyonlar başlatarak, Taliban yönetimini devirmeyi ve El-Kaide örgütünün Afganistan'daki üslerini ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Bu dönem, ABD-Afganistan ilişkilerinin askeri bir nitelik kazandığı ve bu bağlamda uluslararası terörle mücadelede işbirliğinin de sağlandığı bir dönemdir. Ancak, ABD askeri varlığı Afganistan'da uzun süreli ve istikrarsızlıklarla dolu bir döneme neden olmuştur.¹⁷³ 2021 yılında ise ABD,

¹⁷² Zakir Hossein Irshad, "Char Fasle Rawabit Afghanistan wa America" (Afganistan-ABD İlişkileri), https://www.bbc.com/persian/afghanistan/2014/10/141001_k04_afg_us_relation, Erişim Tarihi: 11.03.2023,

¹⁷³ Ajmal Khair Khah, Afganistan'ın Dış Politikası: Kuramsal Yaklaşım ve Uygulama Meseleleri (2014-2021), (Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2023, s.96-97.

Taliban ve Afgan hükümeti arasında varılan anlaşma çerçevesinde Afganistan'dan askerlerini geri çekmiştir.

Afganistan ve ABD arasındaki ekonomik ilişkiler, ABD'nin Afganistan'a yaptığı yatırımların artması ve Afganistan'ın doğal kaynaklarına erişim sağlama konusundaki çıkarları nedeniyle son yıllarda giderek artmıştır. Özellikle, Afganistan'da Taliban'ın yeniden güçlenmesi ve ülkede yaşanan istikrarsızlık, ABD'nin Afganistan politikasını ve ilişkilerini yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur. Ayrıca, ABD'nin bölgedeki çıkarları ve Afganistan'daki istikrarsızlığın bölgedeki yansımaları da Afganistan-ABD ilişkilerinin önemini arttırmaktadır.

ABD, Afganistan'da NATO kuvvetleri şeklinde doğrudan bir varlığa sahip ve diğer uluslararası ortaklarıyla birlikte bu ülkenin siyasi olaylarını yakından takip etmektedir. İki ülke arasındaki ilişki, Afganistan ve ABD'nin çıkarlarının iç içe geçmesiyle normal bir aşamadan stratejik bir aşamaya ilerlemiş ve IŞİD ve Taliban gibi tehditlerin ortaya çıkması, güvenlik anlaşması yapılmasını gerekli kılmıştır. Afganistan'daki kapasiteleri dikkate alarak, ABD varlığını ve ilişkilerini sürdürmeye çalışmaktadır.¹⁷⁴ İki ülke arasındaki ilişki, ABD'nin Afganistan'daki programları ve pratik hedefleri üzerinden analiz edilebilir. Afganistan ile ABD arasındaki güvenlik anlaşması imzalanması, Afganistan'ın iç olaylarının ABD için hala önemli ve stratejik bir konu olarak görüldüğünü göstermektedir. Uluslararası toplumun ve Afganistan ile Amerika arasındaki aktif ilişkilerin varlığının sürdüğü yıllarda, Afganistan için ciddi kapasiteler oluşturulmuş ve artık uluslararası toplumun aktif bir ortağı ve üyesi olarak ortaya çıkmıştır.¹⁷⁵ Afganistan, Amerika'nın aktif diplomatik kapasitesinin bölgede barış ve istikrar yararına kullanılmasını beklemektedir. Afganistan'ın istikrarı için Amerika Birleşik Devletleri'nin desteği önemlidir ve ABD'nin bölgesel politikadaki işbirliği, barış ve istikrar ortamını olumlu yönde etkileyebilir. Terörizme karşı mücadelede, uluslararası toplumun işbirliği önemlidir ve Afganistan, uluslararası camiada bir aktör olarak bu işbirliğine katkı sağlamaktadır. Afganistan'da istikrarın sağlanması ve ülkenin kalkınması için, ABD'nin uzun vadeli bir stratejisi olması

¹⁷⁴ Lance Alred vd., "US Policy Towards Central Asia Under Trump", *UNISCI Journal* (45), 2017, pp.44-48.

¹⁷⁵ Ashley Tellis and Jeff Eggers, U.S. Policy in Afghanistan: Changing Strategies, Preserving Gains, Carnegie Endowment for International Peace, 2017, <https://carnegieendowment.org/2017/05/22/u.s.-policy-in-afghanistan-changing-strategies-preserving-gains-pub-70027>, Erişim Tarihi: 13.03.2023.

gerekmektedir ve bu strateji, Afganistan halkının istekleri ve ihtiyaçlarına uygun olarak belirlenmelidir.¹⁷⁶

Sonuç olarak, ABD, Afganistan'dan çekilme kararının nedeni, asker bulundurmanın stratejik avantajlarının maliyetlerini aşmasıdır. 2001'den beri ABD'nin karşılaştığı en büyük güvenlik sorunu, küresel terör örgütlerinin Amerikan hegemonyasına karşı yürüttükleri terör kampanyasıdır. Ancak günümüzde ABD'nin karşılaştığı en büyük tehdit, Çin'in yükselişi ve Rusya ile yaşanan jeopolitik anlaşmazlıklar ile birlikte uluslararası sistemdeki büyük güç rekabetidir. Afganistan'da asker bulundurmak, bu soruna bir yanıt niteliği taşımamakta ve hatta Rusya ve Çin'in yakın çevresinde bölgesel istikrara katkı yapılarak bu rakip ülkeler için avantajlı bir ortam yaratmaktadır. Afganistan'dan çekilme, ABD'nin dış politika önceliklerinde önemli bir değişikliği temsil etmektedir. Ancak Taliban gibi radikal bir örgütün iktidara gelmesi, bölgesel güvenliği olumsuz etkileyebilir ve Rusya ve Çin gibi ülkeleri de olumsuz etkileyebilir. Afganistan merkezli güvenlik sorunları, dikkatlerin birden fazla alana dağılmasına yol açmaktadır. Sürecin en önemli kazananı, hiç şüphesiz Taliban'dır. ABD'nin yeni dış politika stratejisi, uluslararası askeri müdahalelerden kaçınan bir politikaya yönelmektedir. Bu, demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi liberal değerlerin yayılması için müdahale etmeye karşı olduğu anlamına gelmektedir. Bu değişim, insani müdahaleler ile içişlerine karışmama ilkeleri arasındaki çatışmada ikincinin lehine bir değişimdir. Bu ortamda, Taliban uluslararası toplumun değişim baskılarına daha fazla direnç gösterecektir. Ancak uluslararası sistemdeki hegemonya alanları, neredeyse tüm devletlerin tek bir küresel ekonomik düzen içerisinde hareket ettiği ve karşılıklı bağımlılığın getirdiği ortak çıkarların olduğu bir ortamda ideolojik bariyerlerle net bir şekilde ayrılmamaktadır. Bu da Taliban'ı zorlayacak bazı faktörlerin olduğu anlamına gelmektedir.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Ronald Neumann, *Failed Relations between Hamid Karzai and the United States*, U.S. Institute Of Peace, 2015, pp.8-15; <https://www.usip.org/publications/2015/05/failed-relations-between-hamid-karzai-and-united-states-what-can-we-learn>, Erişim Tarihi: 13.03.2023.

¹⁷⁷ Emre Ozan, "Çok Kutuplu Uluslararası Sistemde Büyük Güç Rekabeti ve Afganistan", *Afganistan'da Taliban Yönetiminin Küresel ve Bölgesel Etkileri Kongresi*, İstanbul Arel Üniversitesi, İstanbul, 2022, s. 150-151.

3.4.2. Avrupa Birliği

Avrupa Birliği (AB), 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından Amerika Birleşik Devletleri ile birlikte hareket ederek Afganistan'daki faaliyetlerini başlatmıştır. AB, ABD'nin izlediği ulus yaratma ve demokratik düzen inşa etme politikalarını uygulama konusunda önemli katkılarda bulunmuştur ve son 20 yılda Afganistan'da sosyal ve ekonomik alanlarda 4 milyar avro harcamıştır. Ancak, 2018'de ABD, Taliban ile başlattığı Doha Görüşmeleri'nde AB'yi devre dışı bırakmıştır. AB yetkilileri, ABD'nin bu tutumunu eleştirmiş ve AB devletleri, Afganistan'daki devrik rejimle yakın ilişkiler kurmuştur. 2019'da AB, Afganistan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin masraflarını karşılamıştır ve ABD Afganistan'dan çekilme kararı aldığında AB, "Birlikte geldik, birlikte gideceğiz" mantığıyla hareket etmiştir. Ancak, Taliban'ın Afganistan'ı yeniden ele geçirmesinin ardından Avrupa devletleri, Afganistan'daki diplomatlarını tahliye etmek zorunda kalmıştır. AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Josep Borrell, Afganistan'da yaşananların bir facia olduğunu ve AB'nin Batı'nın bir parçası olarak demokratik bir düzen kurma konusunda başarısız olduğunu söylemiştir. Ancak, bu açıklama AB'nin başarısızlığını gizleyememiştir.¹⁷⁸

AB, g ve uyuşturucu sorunlarına çözüm bulmak için Afganistan'daki Taliban ile diyalog kurmaya karar vermiştir. Bu kararın temel nedenlerinden biri, birçok AB ülkesinin göçmenleri ulusal ve sınır güvenliği için bir tehdit olarak görmesidir. İkinci Taliban döneminden bu yana birçok Afgan ülkeyi terk ederek AB ülkelerine yönelmiştir. Ayrıca, yasadışı g uyuşturucuların AB ülkelerine taşınmasını kolaylaştırdığından, Afganistan kaynaklı uyuşturucu kaçakçılığı da AB için bir endişe kaynağıdır. Bu nedenle AB, Afganistan'ın komşularıyla ilişkilerini geliştirirken, Afgan bağlantılı g ve uyuşturucu kaçakçılığını durdurmak için Taliban ile birlikte çalışmaktadır. Ayrıca AB, Afganistan'da son 20 yılda yaptığı yatırımları korumak ve Taliban'ın davranışlarını yakından takip etmek istemektedir. ABD'den farklı olarak AB, Taliban ile yapıcı bir ilişki geliştirmenin kazanımlarını korumaya yardımcı olabileceğine inanmaktadır. AB'nin Kabil'deki büyükelçiliğinin yeniden açılmasının bir diğer nedeni de AB'nin Afganistan'da yaşanan ekonomik ve insani krize göz yummasını engellemek ve

¹⁷⁸ Omid Shokry, Chashm Andaz Rawabiti Ettihadıyayı Avrupa va Afghanistan Pas Az Saltahi Taliban (Taliban yönetiminden sonra AB-Afganistan ilişkilerinin gelecek perspektifi), *Independent Persian*, 10.03.2023, <https://tinyurl.com/msw87apz>

çözümüne katkıda bulunmaktadır. Göç ve uyuşturucu üretiminin temel nedeni ekonomik ve insani kriz olduğu için AB, önümüzdeki üç yıl içinde Afganistan'a 1,2 milyar avroluk yardım yapacağını duyurmuştur. Özetle AB, Afganistan'ın komşularıyla yapıcı ilişkiler geliştirirken göçü ve uyuşturucu kaçakçılığını durdurmak için Taliban ile işbirliği yapmaktadır.¹⁷⁹

3.4.3. Çin

Zahir Şah'ın hükümdarlığı sırasında Afganistan ve Çin ilişkilerini iyi anlayış, yakınlık, karşılıklı iyi niyet ve dostluk derneklerinin kurulması yoluyla güçlendirmiştir. Bölgede SSCB ve ÇHC gibi iki komünist ülke arasında rekabet olmasına rağmen Afganistan, iki komünist dev arasında tam bir tarafsızlık politikasını sürdürmüştür.¹⁸⁰ Logar vilayetindeki “Aynak Bakır” maden projesi ihalesini Çin'in kazanması, Afganistan-Çin ilişkilerini yeni bir boyuta taşımıştır. ABD-NATO önderliğindeki uluslararası koalisyonun Afganistan'daki askeri, siyasi ve ekonomik açıdan mevcut olması bu ilişkilerin gelişmesine engel teşkil etmemiştir. Çin'in Pakistan ile de yakın ilişkileri devam ettiği sürece Afganistan'ın Çin ile ilişkileri şüphesiz genişleyecektir.¹⁸¹ Özellikle Çin, büyük bir ticari giyim üreticisi haline geldiğinden beri, Afganistan pazarları Çin mallarının esas satış merkezlerinden birine dönüşmüştür. Siyasi farklılıklara rağmen Çin ve Hindistan ile dostluğunu sürdürmeyi planlayan Afganistan, planlanan 100 milyar dolarlık hazineye ulaşmak için başta Pakistan, Çin ve Hindistan olmak üzere bölge ülkeleri arasında köprü fonksiyonunu kullanmayı hedeflemektedir.¹⁸²

¹⁷⁹ “Ettihadiyayı Oropa Yak Milyard Euro Ba Afghanistan Komak Mikonad” (Avrupa Birliği, Afganistan'a bir milyar avro yardım edecek), <https://8am.media/the-european-union-is-providing-e-1-billion-in-aid-to-afghanistan/>

¹⁸⁰ Shubhangi Pandey, “Understanding China's Afghanistan Policy: From Calculated Indifference to Strategic Engagement”, *Observer Research Foundation*, Issue Brief No. 305, 2022, <https://www.orfonline.org/research/understanding-chinas-afghanistan-policy-from-calculatedindifference-strategic-engagement-54126/>, Erişim Tarihi: 20.03.2023.

¹⁸¹ Andrew Small, “China's Caution on Afghanistan-Pakistan,” *The Washington Quarterly*, July, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/legacy_files/files/publication/twq10julysmall.pdf, Erişim Tarihi: 15.03.2023.

¹⁸² Raffaello Pantucci, “Central Asia and Afghanistan”: Old Fears, Old Actors, New Games, <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/central-asia-and-afghanistand-old-fears-old-actors-new-games>, Erişim Tarihi: 17.03.2023.

29 Şubat 2020’de ABD ve Taliban arasında Doha’da Çin’in pek fazla memnuniyet göstermediği barış anlaşması imzalanmıştır.¹⁸³ Çin’in Afganistan’a yönelik planları, ABD’nin askerlerini tamamen geri çekmesiyle büyük hız kazanmış ve Çin hükümeti kalkınma yardımları, kapasite geliştirme, askeri yardım ve müdahale alanlarında hızlandırılmış bir çaba göstermektedir. Ancak Çin, ABD’nin Afganistan’daki varlığının tamamen sona erip etkisinin kaybolacağına dair şüpheleri olduğu için, hassas jeopolitik durum göz önünde bulundurularak büyük bir yatırım yapması gerekebilir. 11 Eylül sonrasında ABD’nin Afganistan’daki askeri varlığı, Çin için belirli koşullar yaratmıştır. Bir yandan ABD birliklerinin varlığı stratejik bir tehdit olarak algılanırken, diğer yandan ABD’nin özellikle Çin karşıtı terörist grupların büyümesi ve yayılmasına karşı sağladığı güvenlikten yararlandığı düşünülmektedir. Bu çıkmazın sonucu, Çin’in ABD’nin Afganistan’dan siyasi ve ekonomik anlamda tamamen çekilmesini istemesidir. Bu, bölgenin istikrarsızlığına neden olmayacak şekilde sorumlu bir çıkıştır. Ancak gerçek şu ki, Afganistan konusunda karar verme hakkı Pekin’de değil, Washington’da bulunmaktadır.¹⁸⁴

Bugün Çin, Afganistan’a yatırım yapan ve ileride büyük faydalar sağlamayı uman ülkelerden biridir. Çin için Afganistan, zengin doğal kaynakları ve Orta Asya’ya uzanan stratejik konumu nedeniyle de önemlidir. 11 Eylül sonrasında Çin, Afgan hükümetiyle petrol, gaz ve kıymetli madenler konusunda önemli anlaşmalar imzalamıştır. Çin, 2013 yılında Sar-i Pul ve Faryab eyaletlerinde petrol sondajı yapma hakkını elde etmiştir ve 25 yıllık anlaşma sonucu Afganistan’ın 7 milyar dolar gelir elde etmesi beklenmektedir.¹⁸⁵

Çin ayrıca Afganistan’ın stratejik konumundan da yararlanmak istemektedir. Afganistan, Çin’in Batı Çin’deki Uygur Müslüman azınlığının bulunduğu bölgeye yakın bir konumdadır. Bu nedenle Çin, Afganistan’daki terör örgütleri ve aşırılıkçı grupların

¹⁸³ Yoon Sun, “Afganistan'in Çin Stratejik Değerlendirmesi”, War On The Rocks Madanyat.Daily, <https://madanyatdaily.com/china-strategic-assessment-of-afghanistan/>, Erişim Tarihi: 18.03.2023.

¹⁸⁴ Huasheng, Zhao, "Afghanistan and China's new neighbourhood diplomacy", The Royal Institute of International Affairs, 2016, pp. 24-31, <https://www.jstor.org/stable/24757681>, Erişim Tarihi: 17.03.2023.

¹⁸⁵ Mirwais Harooni, “Afghanistan signs major oil deal with China's CNPC”, <https://www.reuters.com/article/afghanistan-cnpc-idUSL3E7NS40J20111228>, Erişim Tarihi: 19.03.2023.

faaliyetlerini yakından takip etmek istemektedir.¹⁸⁶ Sonuç olarak, Çin'in Afganistan politikası özellikle ekonomik yatırımlar ve stratejik nedenlerle belirlenmektedir. Ancak ABD'nin Afganistan'dan tamamen çekilmesinin boyutu ve sonuçları henüz belirsizliğini korumaktadır.

3.4.4. Hindistan

Afganistan ve Hindistan arasındaki ilişkiler tarihi, kültürel ve sosyal ortak noktalara dayanmaktadır. Üç aşamaya ayrılabilen ilişkilerin birincisi, Hindistan'ın bağımsızlığından başlayan 1947-1991 yılları arasındaki Soğuk Savaş'ın sonuna kadar olan dönemdir. Bu dönemde Afganistan ve Pakistan arasındaki Durand Hattı anlaşmazlığı, Afganistan'ın Hindistan ile ilişkilerini güçlendirmiştir. İkincisi, 1991 yılından Soğuk Savaş'ın sonuna ve Afganistan'da Taliban rejiminin sonuna kadar olan dönemdir. Hindistan'ın Afganistan ile ilişkisi Dr. Najibullah rejiminin devrilmesinden sonra, yani Burhaneddin Rabbani rejimi döneminde güçlendirilmiştir. Ancak Pakistan'ın doğrudan desteğiyle Taliban rejiminin kurulmasından sonra bu ilişki tekrar gölgede kalmıştır. Taliban yönetimi döneminde, Rusya ve İran da dâhil olmak üzere Hindistan, çoğunlukla Hazaralar, Özbekler ve Taciklerden oluşan Kuzey İttifakını desteklemiştir.¹⁸⁷

Üçüncüsü ise ABD müdahalesi (2001-2018) dönemidir. Hindistan'ın Afganistan ile ilişkileri, Taliban rejiminin devrilmesinden sonra tekrar gelişmiştir. 2001'den beri Hindistan, Afganistan'daki demokratikleşme sürecini sürekli desteklemiştir. Pakistan'ın Taliban ile doğrudan bağlantısı nedeniyle, Hindistan ABD'nin Afganistan'a müdahalesine destek vermiştir. Pakistan ile yaşadığı hassasiyetler nedeniyle, Hindistan askeri güç göndermeyi reddederek sadece Afganistan'ın yeniden inşası ve kalkınması için iş birliği ve mali yardım sağlayacağını belirtmiştir. Hindistan Başbakanı Narendra

¹⁸⁶ Alexander Knyazev, "Avrasya'nın Büyük Güçlerinin Mevcut Afganistan Politikaları:(Rusya, Çin, Hindistan ve İran)", Çev. Sercan Doğan, Cilt: 3, Ağustos 2011, https://www.orsam.org.tr/d_hbanaliz/7alexander.pdf, Erişim Tarihi: 01.01.2023.

¹⁸⁷ Ahmed, Zahid Shahab, Bhatnaar Stuti, "Pakistan-Afghanistan Relations and India Factor", Pakitan Horizon: Pakistan's Foreign Policy Analysis (PFPA), c. 60, Kabul, 2007, pp. 2-27.

Modi, ilk olarak Parlamento binasının ve daha sonra Afganistan-Hindistan Dostluk Barajı'nın (Salma Barajı) açılışı için Afganistan'ı ziyaret etmiştir.¹⁸⁸

Hindistan, Afganistan'ın jeopolitik konumu nedeniyle hep ilgi duymuştur. Afganistan'ın deniz yoluyla diğer ülkelerle ticaret yapabilmesi ve ekonomisinin artık Pakistan'a bağımlı olmaması için İran'ın Chabahar limanının inşasını desteklemiştir. Hindistan Afganistan'a 2001'den bu yana 3 milyar dolar yardım sağlamıştır. Aynı zamanda, sağlık ve eğitim sektörlerinde iş birliği, memur ve diplomatların eğitimi ve binlerce Afgan'ın Hindistan'ı turizm ve sağlık hizmetleri için ziyaret etmesi gibi konularda destekçi olmuştur.¹⁸⁹

Aralık 2001'de Taliban'ın ilk hükümetinin düşmesinin ardından, Hindistan aktif bir katılımcı ülke olarak yer aldığı Bonn Afganistan Konferansı'na katılmıştır. Afganistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte Hindistan, Afganistan ile stratejik ve çok yakın ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkiler kültürel, ekonomik, siyasi, savunma ve güvenlik alanlarını kapsamaktadır ve birçok kez liderler ve hükümet yetkilileri birbirlerinin ülkelerine resmi ve dostane ziyaretlerde bulunmuşlardır. 4 Ekim 2011'de, Afganistan ve Hindistan arasında stratejik bir ortaklık anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma, siyasi ilişkiler, güvenlik, ekonomi ve ticaret, eğitim ve kapasite geliştirme, sosyal, kültürel, sivil toplum ve insan-insan ilişkileri alanlarında iş birliğini içermektedir.¹⁹⁰

Bu anlaşma, uluslararası güçlerin 2014 yılında geri çekilmesinin ardından ülkeler arasındaki güven düzeyinin ve hatta Afganistan'ın istikrarını korumanın bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Ancak, ABD ve Taliban arasında Doha anlaşmasının imzalanmasından sonra, Hindistan'ın üst düzey yetkilileri de dahil olmak üzere dışişleri

¹⁸⁸ Prakhar Sharma, "India–Afghanistan Relations, Pragmatism towards Political Normalisation" (*Routledge Handbook on South Asian Foreign Policy*), Area Studies, Politics & International Relations, Edition: 1st Edition, India, 2021, p.13-15.

¹⁸⁹ Sujay Bhattacharya, India Today, "40 years of ups and downs in India's Afghan policy", New Delhi, August 26, 2021, <https://www.indiatoday.in/news-analysis/story/40-years-of-ups-and-downs-in-india-safghan-policy-1845809-2021-08-26>, Erişim Tarihi: 21.03.2023.

¹⁹⁰ Nasrullah Stanakzai, 8 sobh, "Negahi ba Rawabit Siyasi Afghanistan wa Hind" (Afganistan ve Hindistan arasındaki siyasi ilişkilere bir bakış), <https://8am.af/a-look-at-the-political-relationships-between-afghanistan-and-india/>, Erişim Tarihi: 22.03.2023.

bakanı, Afganistan barışına yönelik diplomasi değişikliğiyle ilgili olarak Katar'daki Taliban siyasi temsilcileriyle birkaç kez görüşmüştür.¹⁹¹

Taliban'ın yeniden iktidara gelmesiyle birlikte, Yeni Delhi, Afganistan'daki tüm siyasi faaliyetlerini durdurmuş, Afganistan'daki siyasi ve konsolosluk temsilcilikleri de dahil olmak üzere tüm personelini geri çekmiştir. Bu, Hindistan'ın Afganistan'daki mevcudiyeti ve etkisinin azalması anlamına gelirken, aynı zamanda Taliban'ın güçlenmesiyle birlikte Hindistan'ın güvenliği açısından endişeleri de artırmıştır. Hindistan, Taliban'ın Afganistan'daki azınlıklara yönelik tutumlarından ve terörist gruplarla bağlantılarından endişe duymaktadır ve Taliban'ın bu konularda taahhütlerini yerine getirip getirmeyeceği konusunda şüpheleri bulunmaktadır.

Hindistan ve ABD arasındaki ilişkiler, 11 Eylül saldırıları sonrasında artan terörle mücadele iş birliğiyle yeni bir ivme kazanmıştır. Hindistan, ABD'ye tam destek sağlamasıyla stratejik iş birliği konusunda mutabakat sağlamıştır. Keşmir sorunu ve Pakistan ile ilişkiler, Hindistan'ın dış politikasının öncelikleri arasındadır. Hindistan, Keşmir'i ayrılmaz bir parçası olarak görürken, Pakistan ayrılıkçıları desteklemekle suçlanmaktadır. Pakistan ise, Keşmir'in tartışmalı bir bölge olduğunu ve halkın kendi kaderini tayin etmesi için referandum yapılmasını savunmaktadır.¹⁹² Hindistan'ın Afganistan'a yönelik politikası da Pakistan ile olan rekabetinden etkilenmektedir. Afganistan, Pakistan'ın Birleşmiş Milletler üyeliğine karşı oy kullanıp Hindistan'ın Soğuk Savaş sırasındaki tarafsızlık politikasını desteklemiştir. Hindistan, Pakistan'ın etkisini dengelemek veya önlemek için Afgan aktörlerini desteklemiştir. Yeni Delhi, son 20 yılda Afganistan'a üç milyar dolardan fazla mali yardım sağlamıştır. Hindistan'ın dış politikası, ülkeler arasındaki ilişkilerin ulusal çıkarlara dayalı olduğunu kabul etmekte ve Afganistan'ı ulusal çıkarları ışığında değerlendirmektedir.¹⁹³

¹⁹¹ Beg Mohammad Bayat, *Afganistan–Hindistan İlişkileri; 1973–2014*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2021, s. 84-100.

¹⁹² Fırat Purtaş, “Avrasya'daki yeni Büyük Oyun Bağlamında Hindistan'ın Orta Asya Politikası”, *OAKA* 1(2), 2006, s. 62-68.

¹⁹³ Andrew Watkins, “A New Method? Europe, India and Afghanistan after 2021”, (Friedrich Ebert Stiftung, 2021), ss. 1-2.

3.4.5. Rusya

2001 yılından itibaren Afganistan-Rusya ilişkileri, ABD ve NATO'nun Afganistan'da varlığı ile birlikte yeni bir aşamaya girmiştir. Önceden güvenlik ve siyasi meselelere dayanan ilişkiler, artık ekonomi, ticaret, transit ve diğer alanlarda iş birliği yapmak üzerine odaklanmaktadır. Afganistan, Rusya ile daha çok politik ve güvenlik olmayan yönleriyle ilgili, yani, daha çok ekonomik ve transit alanlara ve küçük yatırımlara odaklanmak istemektedir.¹⁹⁴ Afganistan hükümeti, ülkenin Doğu ve Batı arasında bir savaş alanı haline gelmesini istemediğinden, Rusya'ya daha az, Batı'ya daha çok yakınlaşmayı tercih etmektedir. Afganistan'ın eski Sovyetler Birliği'ne olan borçlarının sadece bir kısmı ikili etkileşim yoluyla ödenmiş ve ülke, Sovyetler Birliği'nin geride bıraktığı bazı inşaat ve geliştirme projelerin tamamlanması için Rusya ile tekrar müzakerelere girmiştir. Ancak, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesi, Müslüman Afganistan ulusunun zihniyetinin bir parçası olduğundan, Afganistan'da Ruslarla etkileşime dair olumlu bir tarihsel hafıza yoktur. Bu nedenle, Afganistan'ın Rusya ile ilişkileri sınırlı kalmaktadır.¹⁹⁵

Afganistan'ın Rusya ve Çin gibi bölgedeki güçlü ülkelerle ilişkilerini güçlendirebilecek önemli kuruluşlardan biri olarak gözlemci statüsünde yer aldığı Şanghay İşbirliği Örgütü gösterilmektedir. Bölgesel iş birliği, Afganistan'ın dış politikasının temel sütunlarından biri olarak kabul edilmektedir. Şanghay ile ilişkiler, örgütün üye ülkeleri ile ilişkileri güçlendirecektir. Özellikle Afganistan ve Şanghay İşbirliği Örgütü'nün karşı karşıya olduğu durumlarda, uyuşturucu ve diğer tehditlere karşı mücadele, bu örgüt üyeleriyle iş birliği ortamında ele alınabilir. Afganistan, Şanghay İşbirliği Örgütü'nde daimi üyelik statüsüne yükselmeyi talep etmektedir. Ancak, üyelerin önceden dile getirdiği güvenlik endişeleri ve NATO ve ABD'nin Afganistan'daki varlığı gibi faktörler, üyelik için engeller olarak görülmektedir.¹⁹⁶ Son

¹⁹⁴ Seyed Mohammad Kazem Sajjadpour and Mohammad Taghi Jahanbakhsh, *A Study of the Link between Minkode and the Genome in the Foreign Policy of Russia and Afghanistan*, (Allameh Tabatabai University, Tahrán, 2017, pp. 67-71.

¹⁹⁵ Pavel K. Baev, "Russia and America's overlapping legacies in Afghanistan", <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2021/08/18/russia-and-americas-overlapping-legacies-in-afghanistan/>, Erişim Tarihi: 22.03.2023.

¹⁹⁶ Faridullah Talash, *Afganistan-Çin İlişkileri*, (Niğde Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2016, s.48-53.

yıllarda, Afganistan'ın dış politikasında bu endişeleri gidermeye çalışılmıştır ve Afganistan'ın Şanghay İşbirliği Örgütü'ne daimi üyeliği için ciddi bir engel kalmamıştır. Afganistan'ın Şanghay İşbirliği Örgütü'ne daimi üye olarak katılması, ülkenin güvenlik ve siyasi durumunu etkileyeceği gibi, bölgedeki tehditlerle ortak mücadele ve barış getirme konularında da önemli bir adım olacaktır. Terörizm ve aşırıçılıkla mücadele etmek için, Şanghay İşbirliği Örgütü üye ülkeleri arasında kurumsal bir düzen çerçevesinde ortak önlemler geliştirmek daha mantıklı olacaktır.¹⁹⁷

Afganistan'ın Şanghay İşbirliği Örgütü'ne üyeliği, siyasi, güvenlik, ekonomik, ticari ve transit ilişkilerin genişlemesi ve üye toplulukların geçim kaynaklarının iyileştirilmesine katkı sağlayacaktır. Ancak, Orta Asya ülkeleri, Afganistan'dan teröristlerin sızmasından endişe duymaktadır. Afganistan hükûmeti, ülkenin sınırlarını güvence altına alabilme kapasitesine sahip olduğunu belirtmiş, ancak terörizmin coğrafi sınırlarının olmadığını ve teröristlerin dünya genelinde var olduğunu vurgulamıştır. Bölgedeki tüm ülkelerin, terörizm ve aşırıçılık tehditleriyle mücadele etmesi gerektiği açıklanmıştır. Afganistan'da barışın sağlanabilmesi için bölge ülkelerinin iş birliği ve uzlaşması gerekmektedir. Afganistan, bölgedeki ülkelerin ticari ve ekonomik iş birliğinin genişletilmesi ve güvenliğin sağlanması için bir bağlantı noktasıdır.¹⁹⁸

Rusya-Afganistan ilişkilerinde iki önemli tehdit unsuru olduğu söylenebilir: aşırı dini gruplar ve uyuşturucu. Bugün Afganistan, uyuşturucu üretiminde dünyanın önde gelen devletidir ve Putin, Afganistan'dan kaynaklanan gerçek eroin saldırısı ile karşı karşıya olduklarını söylemektedir. Rusya'nın Afganistan'a yönelik tutumları birkaç başlık altında toplanabilir. Bazılarına göre Rusya, tarafsız bir tutum sergilemeli ve insani yardımlarla sınırlandırılmalıdır. Bazılarına göre Rusya'nın "reel politika" izlemesi ve Afganistan'ın kuzeyiyle sıkı ilişkiler kurması gerekmektedir. Diğerleri ise Rusya'nın Afganistan'da güçlü bir yönetimin şekillenmesine destek vermesi gerektiğini düşünmektedir. Putin, Rusya'nın bölgedeki etkinliğini arttırmaya çalışmakta ve

¹⁹⁷ Pourahmadi Meybodi Hossein and Bahrami Aref, "New Regional Cooperations in Central Asia and Its Future Outlook", *Journal of the Faculty of Law and Political Science* 48(3), 2016, pp. 609-629.

¹⁹⁸ Kate Mallinson, "Afghanistan creates tricky new reality for Central Asia", <https://www.chathamhouse.org/2021/08/afghanistan-creates-tricky-new-reality-central-asia>, Erişim Tarihi: 23.03.2023.

Afganistan’da yeniden yapılandırma çalışmalarına katılımını genişletmektedir.¹⁹⁹ Rusya açısından bakıldığında, en kötü senaryo Taliban’ın etkinliğini tekrar artırarak Orta Asya Cumhuriyetlerini tehdit eder hale gelmesidir. Rusya, NATO’nun Afganistan’dan çekilmesinin daha kontrollü olmasını ve BM gözetiminde gerçekleştirilmesini istemiştir. Çünkü NATO’nun Afganistan’dan çekilmesi sonrasında Taliban ve El-Kaide gibi örgütlerin Afganistan’da güç kazanabileceği ve bu durumun Orta Asya ve Kuzey Kafkasya’daki El-Kaide unsurlarıyla bağlantı kurmalarını kolaylaştırabileceği düşünülmektedir. Bu durum, Rusya’yı endişelendiren bir ihtimal olarak ortaya çıkmaktadır.²⁰⁰

Rusya’nın Afganistan’a olan ilgisi, 2013-2014 Ukrayna Krizi ile birlikte artmıştır. Ukrayna, Rusya’nın bölgesel ve küresel politikaları için önemli bir yer teşkil etmektedir ve bu kriz, Rusya’nın Batılı güçlerle ilişkilerinin gerildiği bir süreçtir. Moskova hükümeti, Kırım’ı ilhak ederek ve Doğu Ukrayna’yı işgal ederek yayılcı bir politika izlemiştir ve Rusya’yı bir küresel güç haline getirmeye çalışmaktadır. Afganistan, Rusya’nın kendisini gösterebileceği, Batı dünyasına meydan okuyabileceği ve tarihi ve coğrafi yakınlığı nedeniyle Rusya’nın menfaatleri için önemli bir ülke olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, Moskova, dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi, Afganistan’da da ekonomik, askeri ve diplomatik kanallarla daha aktif bir rol oynamaya başlamıştır.²⁰¹

Afganistan ve Taliban, Rusya için önemli olduğu kadar, Rusya da Afganistan ve Taliban yönetimi için önemlidir. Taliban, ABD ile 2020 yılında barış antlaşması imzalamış ve ülke yönetimini geri almış olsa da, ABD ve Batı dünyasına güven duymamaktadır. Bu güvensizlik, Taliban ve Batı dünyası arasındaki problemlerin ve tehditlerin temelini oluşturur. Bu nedenle, Taliban, yeni bir küresel güçle iş birliği yapabileceği arayışına girmiştir. Ancak Taliban için iktidarda kalmak, politik, hukuki, teknik ve kültürel konularda acil dış desteğe ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca, Taliban’ın

¹⁹⁹ Ali Asker, “Rusya’nın Afganistan Politikasındaki Belirsizlik”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü Dergisi*, 2014, s.40-42.

²⁰⁰ Göktürk Tüysüzoğlu, “NATO-Rusya Konseyi Toplantısı’nın Ardından”, Uluslararası Politika Akademisi Yayınları, <http://politikaakademisi.org/nato-rusya-konseyi-toplantisininardindan/>, Erişim Tarihi: 24.03.2023.

²⁰¹ Daniel Treisman, “Why Putin Took Crimea?: The Gambler in the Kremlin”, *Foreign Affairs* 95(3), 2016, pp. 47-50.

bünyesinde bu zor ve yeni süreci yönetecek kalifiye ve uzman personel de bulunmamaktadır.²⁰² Rusya, bu noktada Taliban için uygun bir küresel ortak olarak ortaya çıkmaktadır ve iş birliği yapabileceği bir partner olabilir. Çin de aynı şekilde Taliban için bir ortak olarak görülebilir.

Taliban, uluslararası toplumda kötü bir imajı silmek ve tüm dünyaya olumlu bir izlenim vermek için Rusya gibi küresel bir gücün desteğini aramasının bir nedeni olduğu belirtilmektedir. Taliban liderleri, yeni Afganistan'ın ayakta kalabilmesi için uluslararası toplumun Taliban'ı kabul etmesi gerektiğinin farkındadır. Ancak, Taliban'ın 1990'lardaki kötü uygulamalarının devam etmesi durumunda uluslararası toplum tarafından tanınmayacağı ve derin bir izolasyonun içine sürüklenebileceği vurgulanmaktadır. Bu nedenle, Taliban'ın öncelikli misyonu uluslararası toplum tarafından tanınmak ve kabul edilmektir. Rusya'nın Taliban'a yardım etme potansiyeline sahip bir güç olduğu belirtilmektedir. Moskova hükümetinin Orta Asya, Doğu Avrupa, Orta Doğu ve Afrika'da sahip olduğu nüfuz ve bu coğrafyalardaki despotik güçlerle olan ilişkisi göz önüne alındığında, Rusya'nın bu konuda etkili olabileceği ifade edilmektedir. Ancak, Rus-Afgan ilişkilerinin gelişmesinin önünde ciddi tehditler ve sorunlar bulunduğu vurgulanmaktadır. İkili ilişkiler güvenlik ve politika odağına sıkışmış, tam ve mutlak bir ortaklığa dönüşmemiş ve belirsiz kalmıştır.

3.4.6. İran

Afganistan ve İran arasındaki ilişkiler, tarihi, dini ve kültürel bağlar da dahil olmak üzere geçmişten günümüze olumlu ve olumsuz şekillerde gelişmiştir. Afganistan'ın İran ile yaklaşık 936 km'lik bir sınırı bulunmaktadır ve bu ülkeler arasındaki ticari ve siyasi ilişkiler, Afganistan'ın dış dünya ile ilişkilerinin önemli bir kısmını temsil etmektedir. Afganistan'ın Pakistan ile ilişkileri gerildiğinde, ülkenin dış dünya ile ilişkileri genellikle İran üzerinden gerçekleşmektedir.

Afganistan ve İran arasında pek çok konuda uyum ve iş birliği sağlanırken, bir takım olumsuzlukların da altını çizmek gerekir. Özellikle, İran ve Afganistan arasındaki

²⁰² Pamela Constable, Afghanistan Desperately Needs Aid, The Washington Post, <https://www.washingtonpost.com/world/2022/01/18/afghanistan-aid-finance/>, Erişim Tarihi: 27.03.2023.

sınırdaki kaçakçılık ve uyuşturucu trafiği gibi sorunlar bulunmaktadır. Ayrıca, İran'ın Afganistan'daki Şii gruplara verdiği destek, Taliban tarafından da eleştirilmektedir. Bunun yanı sıra, Afganistan ve İran arasındaki ilişkilerdeki en büyük engel, ABD'nin bölgedeki etkisidir. ABD'nin Afganistan'daki varlığı, İran'ı rahatsız etmektedir ve İran, ABD'nin bölgedeki etkisini azaltmak için çeşitli yollar denemektedir.²⁰³ İran-ABD denklemi ele alarak Afganistan'da istikrarın sağlanmasında İran'ın rolüne bakıldığında, İran'ın Afganistan'a yönelik tutarsız politikalarının ve bölge ülkeleri arasında fikir birliği eksikliğinin Afganistan'daki güvensizliği artırdığı ve İran'ın etkin bir varlığı görülmediği belirtilir. İran'ın Afganistan'la kültürel, sivil, coğrafi ve tarihsel bağları önemli olsa da, İran, Afganistan üzerinden uluslararası toplumla bağlantısını da göz ardı etmemelidir. İran'ın, ABD ve Batı'nın Afganistan'daki varlığına karşı çıkararak bölgedeki hegemonyasını artıramayacağına ve bölgedeki güçlerle uğraşmak zorunda kalacağına inandığı ifade edilir.²⁰⁴

İran, Afganistan ile paylaştığı sınırı dolayısıyla önemli bir bölgeye tekabül etmektedir. Bu bölge, uyuşturucu transferi, silahlı ve radikal terör gruplarının faaliyet alanına dönüşebilme kapasitesi ve büyük bir göç dalgasının yaşanabileceği nedenlerinden dolayı İran için göz ardı edilemezdir. Ayrıca bölgede bulunan suların (Helmand ve Harirod nehirleri), çeşitli bölgesel alanlarda su ile ilgili artarak yaşanan son zaman huzursuzluklarına kısmi bir çözüm olabileceği için İran için önemlidir. Taliban'ın değiştiği, yeni oluşumun eski Taliban'dan farklı olduğu savı İranlı yetkilileri tarafından öne sürülmüştür. İran, istikrarsızlıktan doğacak olan zorlukları minimize etmeye çalışmak için Taliban yönetimi ile oluşan diplomatik görüşmelerde siyasi ve ekonomik çıkarların hayata geçirilmesi olarak okunması gerektiğini düşünmektedir. Afganistanlı taraflar ile arabuluculuk görüşmelerde bulunarak bu politikanın ayaklarını oturtmaya çalışırken, diğer siyasi ortakları olarak gördüğü Rusya ve Çin'i izlemeye başlamıştır. Ancak, Taliban yönetiminin Şii azınlığı konusunda ciddi bir girişimi bulunmamaktadır ve İran'ın bu konuda bir girişimi de bulunmamaktadır.²⁰⁵

²⁰³ Kübra Yılmaz, "İran ve Taliban". İnsamer Analiz, 15.10.2021, s. 2-3.

²⁰⁴ Mustafa Caner, "İran'ın Afganistan Siyasetini Anlamlandırma", <https://www.setav.org/iranin-afganistan-siyasetini-anlamlandirmak/>, Erişim Tarihi: 28.03.2023.

²⁰⁵ Fatemeh Dehghan Khangahi, "Taliban Yönetimi ve İran'ın Yaklaşımı: Bir Çıkmaza Sarılma", *Afganistan'da Taliban Yönetiminin Küresel ve Bölgesel Etkileri Kongresi*, İstanbul Arel Üniversitesi, 2022, ss. 109-110.

3.5. Türkiye-Afganistan İlişkilerinin Ekonomik Boyutu

Türkiye ve Afganistan arasındaki ilişkilerin tarihi incelendiğinde, iki ülkenin derin kültürel ve dilsel bağlara sahip olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlayan dostluk ilişkileri üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Türkiye, Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'ı işgal etmesinin ardından Kabil ile yakın ilişkiler içinde olmuş ve Afganistan'daki iç savaşlarda birçok kez arabuluculuk rolü üstlenmiştir. Kasım 2001'de, ABD liderliğindeki askeri harekate katılan ilk Müslüman ülke olarak Afgan askerlerinin eğitiminde de yer almıştır.²⁰⁶ Türkiye'nin Afganistan politikasının temel hedefi, istikrarı korumak ve dini aşırıcılığı önlemeye yöneliktir. Bununla birlikte, Türkiye'nin Libya ve Suriye'de tek taraflı mevcudiyeti ve müdahalesi nedeniyle bölgesel çatışmalarda elverişli olmayan deneyimi, Türkiye'nin Afganistan'daki iktidarın devri sırasında çok temkinli davranmasına neden olmuştur. Türkiye'nin Afganistan'daki askeri varlığı ise, son dönemde birçok uluslararası sorunların çözümünde aktif rol oynayan ve dünyanın en büyük askeri varlığına sahip olan bir ülke olarak, Türkiye'nin Asya, Avrupa ve Afrika'dan gelen tehditleri önlemek için bölgede varlığını sürdürme kararlılığını yansıtmaktadır.²⁰⁷

2001 yılı sonrası Afganistan'da gerçekleştirilen yeniden yapılanma dönemi, Türkiye ile Afganistan arasındaki ilişkilerin artmasına neden olmuştur. Türk yatırımcılar, Afganistan pazarındaki yatırımlarına 2001 yılı itibarıyla ağırlık vermiştir ve bu yatırımların büyük çoğunluğu inşaat ve müteahhitlik sektöründe yoğunlaşmıştır. Türk inşaat şirketleri, özellikle Orta Asya, Ortadoğu, Rusya ve Kafkasya'da gerçekleştirdikleri büyük projelerden edindikleri tecrübeleri Afganistan'ın altyapısının inşasında kullanarak önde gelen aktörler arasında yer almaktadır. Afganistan ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin birçok boyutta devam ettiği görülmektedir. Türk firmalarının yaklaşık %95'i inşaat ve müteahhitlik sektörlerinde faaliyet göstermekte ve Afganistan'daki müteahhitlik sektöründe Türk firmaları yabancı yatırım bakımından ilk sırayı almaktadır. 2003-2016 döneminde yaklaşık 6 milyar dolar tutarında yatırım

²⁰⁶ Sayed Janbaz Khumchany, Türkiye Afganistan İlişkileri: 1991-2014, (Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Trakya, 2019, s. 35-42.

²⁰⁷ Ainuddin Nabizadeh, Blogfa, "Rawabit Afganistan-Türkiye" (Afganistan ve Türkiye ilişkileri), 1 Ekim 2021, <http://findaqistan.blogfa.com/post/7>, Erişim Tarihi: 29.03.2023.

gerçekleştirilmiştir ve Türk yatırımcılar sağlık, lojistik, danışmanlık, enerji ve madencilik gibi diğer sektörler de yatırım yapmaktadır. Ancak, ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi sonrasında ülkede güvenlik ve istikrarsızlık sorunları artmıştır. Bu durum, Türk yatırımcıların Afganistan'a yatırım yapma konusunda daha dikkatli olmalarına neden olmuştur. Afganistan hükümeti, yatırımcıların ülkede yatırım yapmalarını teşvik etmek için çeşitli önlemler almaktadır, ancak ülkenin güvenliği hala bir sorun olarak kalmaktadır. Sonuç olarak, Türkiye ile Afganistan arasındaki ekonomik ilişkiler, özellikle inşaat ve müteahhitlik sektörlerinde yoğunlaşmıştır. Türk firmaları, Afganistan'ın altyapısının inşasında önemli bir rol oynamaktadır. Ancak, ülkedeki güvenlik durumu, Türk yatırımcıların Afganistan'a yatırım yaparken dikkatli olmalarını gerektirmektedir.²⁰⁸

Türkiye ve Afganistan arasındaki köklü tarihi ilişkiler, ticari alanda da uzun bir işbirliği tarihine sahiptir. 2001 sonrası yeniden yapılanma süreciyle birlikte imzalanan ilk ticari antlaşmalar 2004 yılında gerçekleştirilmiştir. Türkiye ile Afganistan arasında Ticari ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması ve Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaları, 2005 yılında imzalanan Gümrük Birliği ve Karşılıklı Yardım Antlaşması ve Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Antlaşması takip etmiştir. Ayrıca, Türk-Afgan Karma Ekonomik Komisyonu'nun 1. Dönem Toplantısı da Mutabakat Zaptı ile sonuçlanmıştır. 2019 yılında ise Türkiye ile Afganistan arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Antlaşması'nın ikinci tur müzakereleri gerçekleştirilmiştir.²⁰⁹

Türkiye, Afganistan'da barış görüşmelerine ev sahipliği yaparak İslam dünyasındaki merkezi rolüne odaklanmaktadır. NATO güçlerinin geri çekilmesinden sonra Afganistan'da istikrarı korumak ve iç savaşı önlemek istemesi, Türkiye'nin Afganistan'daki askeri varlığına olan ilgisinin kaynağıdır. Türkiye, Afgan hükümetiyle ve siyasi partileriyle iyi ilişkileri vardır, ayrıca Taliban ile doğrudan askeri çatışmaya

²⁰⁸ Sayed Janbaz Khumchany, s.49-51.

²⁰⁹ Dışişleri Bakanlığı. (2020). "Türkiye ile Afganistan Arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması İkinci Tur Müzakereleri 10-12 Nisan 2019", <http://www.mfa.gov.tr/cifte-vergilendirmeyi-onleme-anlasmalari-ve-turkiye.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 01.04.2023.

girmemiştir.²¹⁰ Türkiye, Afganistan'daki varlığı sayesinde Orta Asya'daki Türk devletleriyle ilişkilerini geliştirerek ortak bir ittifak oluşturma yolunda istikrarlı adımlarla ilerlemektedir. Bu ittifakın ticari ve kültürel yönleri olacaktır. Türkiye son yıllarda, Rusya ve Çin gibi güçlü ülkelerle ilişkilerini genişletmeye çalışmaktadır. Bu durum, Türk milliyetçileri ve muhafazakarları açısından Asya'ya öncelik verilmesi gerektiği fikrinden kaynaklanırken, diğer yandan Amerika ve Avrupa'nın Türkiye'ye karşı tutumundan kaynaklanmaktadır. Türkiye, Neo-Osmanlı politikasını izleyerek eski Osmanlı İmparatorluğu içinde daha fazla iş birliği desteklemekte ve komşuları arasındaki yerini sağlamlaştırmaktadır. Türkiye'nin Afganistan'daki askeri varlığı, bu politikanın bir yansımasıdır. Türkiye, Afganistan'daki varlığı sayesinde Orta Asya ve Kafkasya'ya daha fazla erişim sağlarken, Pakistan ve Hindistan'da etkisini artırmaya çalışmaktadır.²¹¹

Asya'da güç dengeleri ABD'nin Afganistan'dan çekilmesiyle birlikte yeniden şekillenirken, Rusya ve Çin'in bu boşluğu doldurması beklenmektedir. Türkiye'nin Afganistan'daki varlığı, ekonomik ve ticari hedeflere dayalı Çin-Rusya ittifakı ve ABD liderliğindeki NATO cephesi ile iş birliği bağlamında gelişebilir.²¹² Ancak, Türkiye'nin ekonomisinde ABD'nin kilit rolünün yanı sıra Çin ve Rusya ile de çalışması gerektiği belirtilmelidir. Covid-19 salgını ve liranın değer kaybı, Türkiye'nin Doğu ve Batı'ya olan bağımlılığını artırmıştır. Eğer Türkiye, Afganistan'da Rusya ve Çin'e karşı dengeleyici bir aktör olmak istiyorsa, Çin'den ithalat pazarını kaybetme riski ile karşı karşıya kalacaktır. Ayrıca, Türkiye Kafkas ve Ortadoğu'da Moskova'dan gelen duvarlarla karşılaşabilir. Orta Asya'da Türkiye, Çin ve Moskova üçlü ittifakına katılırsa, ABD'nin yaptırımlarına daha fazla maruz kalabilir. Bu nedenle, önümüzdeki birkaç yıl

²¹⁰ Farzad Ramezani Bunesh, "Damana hay Konuni Rawabit Afghanistan-Turkey" (Türkiye ile Afganistan arasındaki mevcut ilişkilerin kapsamı), <http://howd.org/likene/1216-2016-11-15-19-10-13.html>, Erişim Tarihi: 02.04.2023.

²¹¹ Jandad Spinghar, Siyasat Khariji Turkey dar Qebal Afghanistan pas az 2001 (Türkiye'nin 2001 Sonrası Afganistan'a Yönelik Dış Politikası), Yayıncı: Afganistan Yüksek Öğrenim Enstitüsü, Dağıtım: Afganistan Kütüphanesi Yüksek Öğrenim Enstitüsü, Kabul, 2018), s.14-20.

²¹² Abdul Ghafoor Arzu, Rawabit Diplomatik Afghanistan ve Türkiye (Afganistan ve Türkiye Arasındaki Diplomatik ilişkiler), Emir Yayınları, Kabul, 2020, s. 28.

boyunca Türkiye'nin Afganistan'daki pozisyonunda önemli bir değişiklik olması pek olası değildir.²¹³

²¹³ Farzad Ramezani Bunesh, Goftaman, "Naqsh Turkey dar Afghanistan" (Türkiye'nin Afganistan'daki Rolü), <http://www.goftaman.com/index.php/prs/111-siyasi/2046-2021-07-03-08-35-26>, Erişim Tarihi: 03.04.2023.

SONUÇ

Afganistan'ın tarihi en eski çağlara uzayan insan yerleşimi kanıtlarıyla binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Zengin ve kadim tarihi, ayrıca stratejik konumu ile Afganistan, her dönemde imparatorların ilgisini çekmiştir. Orta Asya, Orta Doğu ve Güney Asya'nın kavşağında yer alan denize kıyısı olmayan bu ülke tarihte önemli bir yere sahiptir. Afganistan, antik çağın kudretli imparatorluklarından günümüzün büyük devletlerine kadar pek önemli güçler Afganistan'ı kendi işgal ve sömürge politikalarının odağında görmüşlerse de çoğu zaman buna muvaffak olmamışlardır. Burası, Çin'i Akdeniz'e bağlayan ünlü ticaret yolu olan antik İpek Yolu boyunca hayati bir merkez görevi görmüştür. Malların, fikirlerin ve kültürlerin değiş tokuşunun gerçekleştiği bu coğrafyanın büyük güçlerin dikkati dışında kalması imkansızdı. Pers, Yunanistan ve Türk imparatorlukları tarih boyunca çok sayıda çatışmaya ve güç mücadelesine yol açan bu kazançlı ticaret yolunu denetimi altında tutmak istemişlerdir.

Bölgenin birçok ülkesinde olduğu gibi Afganistan'da yaşayan halklar da tarihin değişik dönemlerinde farklı inanç sistemleri içinde yer almış, bu dönlerin pratiklerini yoğun bir şekilde yaşamışlardır. Fakat Afgan toplumu açısından inanç bakımından en önemli kırılma noktası İslam dinin kabul etmesi olmuştur. Bu gelişmenin ardından Abbasiler, Gazneliler ve Timurlular da dâhil olmak üzere çeşitli İslam imparatorlukları bölge üzerinde kontrol sağlamaya çalışmıştır. Böylelikle, Afganistan, bölgede üstünlük için yarışan imparatorlar arasında bir savaş alanı haline gelmiştir. Hindistan Yarımadası'nda Babür İmparatorluğu'nun yükselişi, Afganistan'ın alt kıtaya açılan bir kapı olarak hizmet etmesiyle nüfuz rekabetini daha da yoğunlaştırmıştır.

Daha yakın tarihte, İngiliz ve Rus imparatorluklarının Orta Asya'nın kontrolü konusunda çatıştığı 19. yüzyılda "Büyük Oyun" ortaya çıkmıştır. Afganistan hem etki yaratma hem de stratejik çıkarlarını güvence altına alma arayışında olan bu iki emperyal güç arasında bir tampon bölge rolünü oynamıştır. Böylelikle imparatorlar arasındaki rekabet, üstünlük sağlamak için askeri güç, diplomasi ve istihbarat operasyonlarını kullandıkları için Afganistan'ın kaderini şekillendirmiştir.

Afganistan'ın stratejik konumu itibariyle İngiliz ve Rus ihtilafında büyük önem taşımıştır. Her iki imparatorluk da kendi çıkarlarını korumak ve diğerinin kontrolü ele geçirmesini engellemek için Afganistan'da yer edinmeye çalışmıştır. Afganistan, stratejik bir konuma sahip olmasıyla beraber, çeşitli ekonomik kaynakların varlığıyla da

dikkat çekmektedir. Afganistan'ın geniş doğal kaynakları, zenginliğini sömürmek isteyen büyük güçlerin dikkatini çekmiştir. Ülke, doğal gaz, kömür, bakır, demir cevheri, değerli taşlar ve nadir mineral rezervleriyle tanınır. Bu kaynaklar, endüstriyel gelişme için çok önemlidir ve önemli ekonomik faydalar sağlama potansiyeline sahiptir. Büyük güçler ya doğrudan kontrol yoluyla ya da uygun ticaret anlaşmaları yaparak Afganistan'ın kaynaklarına erişimi güvence altına almak için motive olmuşlardır. Bu nedenle Afganistan'ın doğal zenginliği, büyük güçler arasında ülke üzerinde nüfuz ve kontrol için rekabette itici bir güç olmuştur.

Orta Asya ile Güney Asya arasında bir köprü görevi üstlenmesi, aynı zamanda Rusya, Hindistan ve Pakistan gibi nükleer güce sahip ülkelere yakınlığıyla da önem arz etmektedir. Afganistan, Rusya'nın güneye yayılma planlarının engellenmesi, Hazar Havzası'ndaki petrol ve doğalgazın Hint Okyanusu'na taşınabilmesi için bir geçiş güzergâhı olması açısından da önemlidir. İstikrarsız bir yapıya sahip olan Afganistan'ın siyasi tarihindeki önemli olaylardan biri de Sovyet Ordusunun 24 Aralık 1979'da Afganistan'ı işgal etmesi olmuştur. Bu olay, Afgan toplumunu uzun süren çatışmalara dahil etmiştir. Bu çatışmalarda iç unsurları destekleyen ve kollayan dış güçler önemli rol oynamıştır. Afganistan üzerinde, uzun süren Batı-Doğu güç yarışmasının ardından Sovyetler Birliği 1989'da kuvvetlerini geri çekmişse de farklı mücahit gruplar ülkenin kontrolü için savaşırken iç savaş başlamıştır. Afganistan'daki iç savaşın çeşitli sektörlerde ülkenin kalkınması üzerinde derin ve olumsuz bir etkisi olmuştur. Devam eden çatışma, Afganistan'daki altyapı geliştirme ve yeniden inşa çabalarını ciddi şekilde engellemiştir. Çatışma sırasında yollar, köprüler, okullar, hastaneler ve diğer hayati altyapı hasar gördü veya yok edildi, bu da temel hizmetlerin sağlanmasını zorlaştırıyor ve ekonomik büyümeyi engellemiştir. Çatışma ticaret yollarını bozmuş, yatırımları caydırmış ve ülkenin GSYH'sine önemli ölçüde katkıda bulunan tarımsal faaliyetleri baltalamıştır.

Sovyet işgalinin ardından yaşanan süreçler hep istikrarsızlık, şiddet ve savaşa sahne olmuştur. Bir birinin ardınca yaşanan iktidar süreçlerinde görece iyileşmeler yaşanmışsa da bunlar geçici olmanın ötesine geçememiştir. Kalıcı barış, istikrar ve refah Afganistan için özlenen, fakat hiçbir zaman gerçekleşmeyen bir ideal olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde Afganistan açısından en önemli olaylardan biri Taliban'ın iktidara gelmesi olmuştur. Bu rejimin iktidara sahiplenmesi, Afganistan'a teröre yardım ve yataklık eden bir ülke haline getirmiştir. Şiddet ve istikrarsızlığın yaygınlığı, iş

olanaklarını sınırlayarak yaygın işsizlik ve yoksulluğa yol açmıştır. Okullar hedef alınmış, imha edilmiş, öğretmenler ve öğrenciler baskı ve şiddet görmüş veya yerlerinden edilmiştir. Taliban'ın özellikle kız çocukları için eğitime getirdiği kısıtlamalar, kaliteli eğitime erişimi daha da kısıtlamıştır. Bu, vasıflı işgücü eksikliğine ve insan sermayesinin azalmasına neden olarak ülkenin uzun vadeli kalkınma beklentilerini engellemiştir. Hastaneler ve klinikler hasar görmüş veya kapatılmış, bu da insanları temel tıbbi hizmetlerden mahrum bırakmıştır. Sağlık tesislerine ve personeline yönelik saldırılar, sağlık hizmetlerinin sunumunu tehlikeye atarak birçok Afgan'ı yeterli tedaviye erişiminden mahrum bırakmıştır. Çeşitli hizipler arasındaki sürekli çatışma ve güç mücadeleleri, devlet kurumlarını zayıflatmış, halkın güvenini aşındırmış ve etkili yönetişimi engellemiştir. Belirli bölgeler üzerinde güvenlik ve kontrol eksikliği, kalkınma çabalarını daha da engelleyen yolsuzluk, yasadışı faaliyetler ve suç ağlarının gelişmesi için alan yaratmıştır. Milyonlarca Afgan, komşu ülkelerde veya Afganistan'ın kendi içinde güvenlik ve istikrar aramak için evlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Bu kitlesel yer değiştirme hem mültecilerin hem de ev sahibi toplulukların karşılaştığı insani zorlukları şiddetlendirerek, kaynaklar ve hizmetler üzerinde bir baskı oluşturmuştur.

Taliban'ın katı İslam hukuku yorumu, özellikle kadınlar ve azınlık grupları için bireysel özgürlükleri kısıtladı ve insan haklarını ihlal etmiştir. Bu, toplumsal ilerlemeyi ve kapsayıcı gelişmeyi daha da engellemiş, toplumun tüm kesimlerinin tam katılımını ve yetkilendirilmesini engellemiştir. Taliban'ın 1996'da terör örgütlerine verdiği desteğin Afganistan'ın istikrarı üzerinde olumsuz sonuçlar yaratmıştır. Taliban yalnızca ulusun güvenliğini baltalamakla kalmamış, aynı zamanda terörizm için bir üreme alanı da yaratmıştır. Aşırılık yanlısı gruplara sığınak ve yardım sağlayarak, ayrıca, radikal ideolojilerin ihracını ve yabancı savaşçıların Afganistan'da eğitilmesini teşvik ederek, isyanları körükleyerek ve mevcut çatışmaları şiddetlendirerek komşu ülkelerinde istikrarsızlaştırma potansiyelini yükseltmiştir. Taliban tarafından sağlanan sığınak, terörist grupların yalnızca Afganistan içinde değil, komşu ülkelerde de saldırılar planlamasını, organize etmesini ve başlatmasını sağlamıştır. Bu, Afganistan'daki istikrarsızlığın daha geniş bir bölgeye yayılmasıyla ülkede büyük olumsuzluklara yol açmıştır. Daha önce Afganistan'a yardım ve destek sağlayan ülkeler temkinli davranarak yardımın azalmasına ve diplomatik izolasyona yol açmıştır. Bu şekilde inşa edilen korku ve istikrarsızlık ortamı, ekonomik kalkınmayı ve kamu kurumlarının işleyişini engellemiş, ayrıca halkın hükümete olan güvenini aşındırmıştır. Taliban örgütünün

nerdeyse tamamını oluşturan Peştun kabilesi sıkı ırkçı zihniyete sahip olması ve hâkimiyetinde başka etnik ırklara olan öfkeli tutumu başka milletleri kendisine karşı muhalif bir güç haline getirmiştir. Taliban rejimi, etnik gruplar, savaş ağaları ve muhalif güçler dâhil olmak üzere çeşitli gruplardan gelen iç direnişle karşı karşıya kalmıştır. Ağırlıklı olarak Tacik, Özbek ve Hazara gruplarından oluşan Kuzey İttifakı, Taliban'ın kuzey Afganistan'daki kontrolündeki topraklara direnmede çok önemli bir rol oynamıştır. Ahmed Şah Mesud ve Abdul Raşit Dostum gibi isimlerin liderliğinde, Taliban'ın kontrolünü kademeli olarak aşındıran zorlu bir muhalefet gücü oluşturmuşlardır. 11 Eylül 2001'de Amerika Birleşik Devletleri, NATO müttefikleriyle birlikte, El Kaide'yi ortadan kaldırmak ve Taliban'ı iktidardan uzaklaştırmak amacıyla Kalıcı Özgürlük Operasyonu'nu başlatmıştır. Askeri kampanya, hava saldırılarını, kara saldırılarını ve Taliban'a karşı çıkan yerel Afgan gruplarıyla işbirliğini içerisinde Taliban hâkimiyetten indirilmiştir. Taliban'ın devrilmesinin ardından çeşitli etnik ve siyasi gruplardan temsilcileri içeren, Afgan Geçici Otoritesi olarak bilinen bir hükümet kurmuştur. Tanınmış bir Peştun lideri olan Hamid Karzai, daha kapsayıcı bir siyasi sistemin kurulmasının temellerini atarak Geçici Otoritenin Başkanı olarak atanmıştır. Sonraki yirmi yıl, Afganistan'ın istikrarını etkileyen karmaşık bir siyasi, güvenlik ve sosyoekonomik zorluklar etkileşimine tanık olmuştur. Hamid Karzai 2004 yılından 2014 yılına kadar iki dönemlik bir cumhurbaşkanlığı ve iki dönem Eşref Gani'nin 2014'tan 2021 ağustos ayına kadar cumhurbaşkanlığı döneminde zirveye ulaşan yaygın yolsuzluk, halkın güvenini aşındırmış, iktidarın meşruiyetini baltalamış ve toplumsal bölünmeleri sürdürmüştür. Verimsizlik ve kötü yönetim, sağlık ve eğitim gibi temel hizmetlerin sağlanmasını engelleyerek halkın hayal kırıklığına uğramasına ve ABD'nin ani çekilmesi ardından Taliban'ın tekrardan hâkimiyete gelmesi ülkenin yirmi yıllık çabanın tekrardan kaybı olarak görünmektedir.

Ülkenin temel sorunlarından olan bir başka konu ise Peştun ırkçılığıdır. Peştun ırkçılığının Afganistan'ın istikrarı üzerindeki olumsuz etkileri, çatışma ve güvensizliği körüklemesi nedeniyle daha da şiddetlendirmiştir. Peştun ırkçılığı, Afganistan'da uzlaşma ve barış inşası çabalarının önünde önemli engeller oluşturmaktadır. Bu durumdan en çok muzdarip olanlar ise kardeş ülkeleri tarafından dikkate alınmaya ve sesleri duyurulmayan Afganistan Türk topluluklarıdır, bunların çoğunluğunu oluşturan Özbek ve Türkmenlerdir. Gerçek uzlaşma, tüm etnik grupların hak ve şikâyetlerinin tanınmasını gerektirir, ancak ırkçılık bir dışlama ve güvensizlik ortamını sürüp

gitmektedir. Ülkede normal bir sistemin tesis edilmesi için sürdürülebilir barış çabaları, kapsayıcı diyaloglar ve güç paylaşımına ilişkin düzenlemeler, ayrıca tüm etnik topluluklar arasında eşitliğin teşvik edilmesi gerekir. Mevcut siyasi rejim ortamında böyle bir sistemin tesis edilmesi imkansızdır.

Afganistan'ın istikrarını etkileyen bir başka hususta fundamentalizm veya köktendinciliktir. Fundamentalizm, özellikle aşırılık yanlısı biçimiyle, Afganistan'ın barışı ve kalkınması üzerinde son derece olumsuz bir etkiye sahiptir. Köktendinci ideolojilerin katı ve barışmaz tabiatı, çoğulculuk ve insan haklarını hiçe saymalarıyla bir araya gelince şiddetin sürmesine, toplumsal bütünlüğün aşınmasına ve ekonomik ilerlemenin engellenmesine neden olmaktadır.

Ülkenin refah seviyesine etki eden bir değer faktör ise iklimsel zorluklardır. Ülkenin coğrafi konumu, dağlık arazisi ve kurak iklimi, ekonominin çeşitli sektörlerini ve sosyal refahı etkilemekte olup, su kıtlığı, kuraklık ve çölleşme, ani seller, buzulların erimesi, iklim değişikliği ve tarım sorunları nedeni ile ekonomik gelişmelerde zorluk çekmektedir. Bu zorlukların yanı sıra tarım arazilerinin bir büyük kısmını isyancı gruplar tarafından başta Taliban olmak üzere yasa dışı maddelerin ekiminde kullanılmaktadır. Afyon ve narkotik ekimi Afganistan'ın gelişimindeki en büyük engellerden biridir Afyon sadece isyancı grupların finansmanını sağlamakla kalmayıp ülkenin sağlık sorunlarını arttırmış ve nüfusunun geç ve kadınlar olmak üzere büyük kısmını bu hastalığa mağdur bırakmıştır. Bu zararlı maddenin üretimine odaklanmak, kaynakları ve emeği diğer üretken sektörlerden uzaklaştırarak ekonomik çeşitlendirmeyi ve sürdürülebilir kalkınmayı engellemektedir.

Afganistan'ın kalkınmasında engel olan baş bir faktör ise cinsiyet eşitsizliğidir. Bu zaten, fundamentalizmden ileri gelen olumsuzluktur. Cinsiyet eşitsizliğinin Afganistan'ın kalkınması ve istikrarı üzerinde olumsuz tesiri tartışılmazdır; bu faktör eğitim, sağlık, ekonomi, siyaset ve sosyal uyum dâhil olmak üzere toplumun çeşitli yönlerini etkiler. Cinsiyete dayalı şiddetin yaygınlığı kadınların hareketliliğini kısıtlamakta, eğitim ve istihdama erişimlerini kısıtlamakta ve ayrımcılık ve şiddet döngüsünü sürdürmektedir. Kültürel normlar, erken evlilik ve kısıtlı hareketlilik genellikle kızların okula gitmesini engellemekte olup ve bu tür eşitsizlik genellikle Peştun halkı arasında kültürel bir düzeyde görülmektedir. Eğitim eksikliği, kadınların ekonomik güçlenme fırsatlarını sınırlandırıyor, cinsiyet eşitsizliğini derinleştiriyor ve

genel olarak beşeri sermayenin gelişimini engelliyor. Kadınların ayrımcılığa maruz kaldığı evlerde büyüyen çocukların sınırlı fırsatlara ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddete maruz kalma olasılıkları daha yüksektir ve bu da toplumsal cinsiyet eşitsizliği döngüsünü sürmesine neden oluyor. Bu durum kadınlar arasındaki cehalet oranının erkeklere göre önemli ölçüde yükselmesi sonucunu doğuruyor.

Afganistan'da politik ekonomisine yön veren ve geri kalmışlığına sebebiyet veren temel etkenler çok boyutlu ve karakteri itibariyle yapıcıdır. Böyle bir durum ülkeyi istikrar ve kalkınma açısından çıkmaza sokmuştur. İç parçalanmışlık, etnik husumet, Peştun milliyetçiliği, aşiret yapısı, fundamentalizm, cehalet, cinsiyet eşitsizliğinin yanı sıra coğrafi ve arazi özellikleri ülkenin değil kalkınması, istikrarlı ve normal bir yaşama geçmesinin önünde ciddi engeller oluşturmaktadır. Bu faktörler münferit karakterli olmayıp birbirini etkileyen ve besleyen nitelikte olup sorunlar yumağını sürekli büyütmektedir.

KAYNAKÇA

- Afganistan Genel Bilgiler Raporu*, DEİK Avrasya Bölge Direktörlüğü, 2021.
- Afganistan Pazar Bilgileri*, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2022.
- Afganistan Ülke Raporu*, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017.
- Afganistan Ülke Raporu*. 2017, T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği 45(43).
<https://www.kutso.org.tr/wp-content/uploads/2017/06/Afganistan.pdf>
- Afghanistan Population, “worldometers”, 2023, <https://www.worldometers.info/world-population/afghanistan-population/#:~:text=The%20current%20population%20of%20Afghanistan,the%20latest%20United%20Nations%20data.>
- Afghanistan's Constitution of 2004, constituteproject.org , 2022.
- Ak Muammer, “Toplumsal Bir Olgu Olarak Yoksulluk”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-dergisi*, 2016, (ss.296-306).
- Akıncı Abdulvahap, “Demokrasi ile Siyasal İstikrar ve Kalkınma Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume: 10/10, 2015, (ss. 41-60).
- Aksop Ece, “Rüşvetle Mücadelede Ekonomik Boyut ve Uluslararası Mücadele”, *Dışişleri Bakanlığı Ekonomik Sorunlar Dergisi*, sayı: 32(ss.44-50).
- Al Arzu, “Politika-Ekonomi Kesişmesi: Yeni Bir Bilim Dalı Olarak Uluslararası Politik Ekonomi”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2 Sayı: 1, 2015, (ss.143-159).
- Alagöz Emine Akçadağ, “İç İstikrar, Refah ve Güç Hedefleri Ekseninde Çin'in Orta Doğu Politikası”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2015, Sayı: 29, (ss.79-113).
- Alred Lance vd., “US Policy Towards Central Asia Under Trump”, *UNISCI Journal* (45), 2017.
- Amu, “Afghanistan 34 Sal Baad Az Khoroj Qoshon Sorkh Shoravi” (Afghanistan; Sovyet Kızıl Ordusu'nun ayrılmasından 34 yıl sonra), 2022, Amu, <https://amu.tv/36035/>
- Anayasa, <https://sozluk.adalet.gov.tr/Anayasa> Erişim Tarihi: 05.05.2023

- Arpacioğlu Özge, Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele, (Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2012.
- Arpacioğlu Özge, Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele, (Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2012.
- Arslan Mustafa, Küreselleşme Bağlamında Organize Suçta Yaşanan Değişim ve Ülke İstikrarına Etkisi: Afganistan ve Kolombiya Örnekleri, (Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi), Isparta, 2015.
- Asker Ali, “Rusya’nın Afganistan Politikasındaki Belirsizlik”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü Dergisi*, 2014.
- Aslan Onur Ender, Didem İşçi Kuru, *Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi, Afganistan Devlet ve Toplum*, Editör: Onur Ender Aslan, Türk İdari Araştırma Vakfı, Ankara, 2022.
- Ataie Najibullah, Afganistan’a Müdahale ve Yeni Devlet Düzeni, (Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2015.
- Ateş Davut, Gülizar Samur Gökmen, Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XV, Sayı: 1, 2013, (ss. 45-71).
- Atmaca Zeliha, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelede Eğitim Politikaları, (İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019.
- Augustova Karolina, Hameed Hakimi, *Migration from Afghanistan under the Taliban: Implications and Strategies in the Neighbourhood and Europe*, Report, Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), December 2021.
- Azizi Abdul Karim, Afganistan’ın Ekonomik Kalkınmasının Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri, (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ, 2019.
- Azizi Abdul Karim, Afganistan’ın Ekonomik Kalkınmasının Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri, (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ, 2019.
- Baev Pavel K., “Russia and America’s overlapping legacies in Afghanistan”, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2021/08/18/russia-and-americas-overlapping-legacies-in-afghanistan/>, Erişim Tarihi: 22.03.2023.
- Bakan Sumru, Esra Karapınar Kocağ, “Küreselleşmenin Az Gelişmiş Ülkelere Etkileri”, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, No: 1, 2012, (ss.283-292).
- Bashir Ahmad Bashir, Afganistan Anayasalarında Temel Hak ve Hürriyetlerin Gelişimi, (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2019.

- Basic Statistics Asia and the Pacific, April 2019, Asian Development Bank, Erişim Tarihi: 22.02.2023, <https://data.adb.org/dataset/basic-statistics-asia-and-pacific>
- Batoor Qari Feriaghun, “Afganistan’da Cumhuriyetin Kuruluşu”, *Anasay Dergisi*, 2018, Sayı 5 ,(ss. 13 – 31).
- Bayat Beg Mohammad, Afganistan–Hindistan İlişkileri; 1973–2014, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2021.
- Beşel Furkan, Fatih Yardımcıoğlu, “Demokrasi ve Yolsuzluk İlişkisi: Seçilmiş Ortadoğu Ülkelerinin Analizi”, Ormer, *Ortadoğu Yıllığı*, Sayı: 9, 2013 (ss.443-461).
- Blogfa Ainuddin Nabizadeh , “Rawabit Afganistan-Türkiye” (Afganistan ve Türkiye ilişkileri), 1 Ekim 2021, http://findaqistan.blogfa.com/post/7_, Erişim Tarihi: 29.03.2023.
- Bulut Özgür, “Karl Marx’ın Sınıf Mücadelesi ve Politik Ekonomi Anlayışının Aristotelesçi Temelleri”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* ,2020 Güz, sayı: 30, (ss. 157-176).
- Bunesh Farzad Ramezani, “Damana hay Konuni Rawabit Afghanistan-Turkey” (Türkiye ile Afganistan arasındaki mevcut ilişkilerin kapsamı), <http://howd.org/likene/1216-2016-11-15-19-10-13.html>, Erişim Tarihi: 02.04.2023.
- Caner Mustafa, “İran’ın Afganistan Siyasetini Anlamlandırmak”, <https://www.setav.org/iranin-afganistan-siyasetini-anlamlandirmak/>, Erişim Tarihi: 28.03.2023.
- Cankara Yavuz, Okan Çerez, “Tarihsel Süreç İçerisinde Afganistan’ın Göç Sorunu ve Türkiye’ye Yansımaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)* 124(245), 2020, (ss. 447-460).
- Carmignani Fabrizio, “Political Instability, Uncertainty and Economics”, *Journal of Economic Surveys*, 17(1), Aktaran: Hatice Karahan, 2003, 1-54.
- Cengiz Orhan, Erdem Selman Develi, “Yeni Dönemde Yükselen Korumacılık Eğilimi ve Küreselleşmenin Geleceği”, *Sayıştay Dergisi*, Sayı 116, 2020, (ss.91-119).
- Chashm Andaz Rawabiti Ettihadiyayi Avropa va Afghanistan Pas Az Saltahi Taliban (Taliban yönetiminden sonra AB-Afganistan ilişkilerinin gelecek perspektifi), *İndependent Persian*, 10.03.2023, <https://tinyurl.com/msw87apz>
- Claire Mills. *The withdrawal of military forces from Afghanistan and its implications for peace*, House of Commons Library, 2021.

- Constable Pamela, Afghanistan Desperately Needs Aid, The Washington Post, <https://www.washingtonpost.com/world/2022/01/18/afghanistan-aid-finance/>, Erişim Tarihi: 27.03.2023.
- Cristofaro Julie Di,Erwan Pennarun, Stéphane Mazières vd., “*Afgan Hindu Kush: where Eurasian sub-continent gene flows converge.*”, 2013, PloS one, 8(10).
- Çetin Halis, “Liberalizmin Temel İlkeleri”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1,(ss. 219-237).
- Dahl Robert, *Demokrasi Üstüne*, Çev: Betül Kadioğlu, Phoenix Yayınevi, Aktaran: Abdulvahap Akıncı, Ankara, 2001,
- Danish Namayi Jahan İslam, “Babar Zahiruddin Muhammed”, <https://tinyurl.com/ypatvexv>
- Dashti Zabihullah, Zahir Şah Dönemi Afganistan-Türkiye İlişkileri (1933-1973), *Anasay Dergisi*, 2021, Yıl 5, Sayı 17, (ss. 125 – 152).
- Demirci Levent, “2011’den Günümüze Taliban İle Müzakere Süreci: ABD ve Diğerleri”, *Afganistan’da Taliban Dönemi Bölgesel- Küresel Bakış ve Türkiye Açısından İnceleme*, Editörler: Oktay Bingöl, Yelda Ongun, Nobel Yayınları, Ankara,2022, (ss.07-392).
- Dışışleri Bakanlığı. (2020). “Türkiye ile Afganistan Arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması İkinci Tur Müzakereleri 10-12 Nisan 2019”, <http://www.mfa.gov.tr/cifte-vergilendirmeyi-onleme-anlasmalari-ve-turkiye.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 01.04.2023.
- Doğan Akış, Ekonomi Politik: Kavramsal ve Kuramsal Bir Tartışma, (İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Malatya, 2011.
- Drury Cooper, Jonathan Kriekhaus, Michael Lusztig, “Corruption, Democracy, and Economic Growth”, *International Political Science Review* 27(2), 2006.
- Eğilmez Mahfi, Ercan Kumcu, *Ekonomi Politikası*, Om Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Emin Emin, *Küresel Adaletsizlik, Dünya Yoksulluk ve Eşitsizlik Raporu*, 2018, İnsamer, 2018, (ss.01-34).
- Erdal Tanas Karagöl, *Ekonomik Performansın Temel Taşı: Siyasi İstikrar*, SETA, Sayı:41, 2014, (ss.01-05).
- Erdoğan Mert, “Taliban Yönetiminde Eğitim”, *Afganistan’da Taliban Yönetiminin Küresel ve Bölgesel Etkileri Kongresi*, İstanbul Arel Üniversitesi, 2022.
- Eren Ercan, “Politik İktisat- Ekonomi Politik Tarihsel ve Kavramsal Gelişim”, *İktisat ve Toplum Dergisi*, Sayı: 140, 2022, (ss.07-16).

- Erol Nihal, Gelişmekte Olan Ülkelerde Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele Politikaları, (Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2006.
- Ersoy Melih, “Azgelişmişlik ve Demokrasi Üzerine”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, No:12, 1995, (ss.21-24).
- “Ettihadiyayi Oropa Yak Milyard Euro Ba Afghanistan Komak Mikonad” (Avrupa Birliği, Afghanistan'a bir milyar avro yardım edecek), <https://8am.media/the-european-union-is-providing-e-1-billion-in-aid-to-afghanistan/>
- Fakirzadeh Abdul Shakur, “Barrasi Moqayiseyi Shivahayi Modiriyat Siyasi Karzai Va Ghani” (Karzai ve Ghani'nin Siyasi Yönetim Yöntemlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi), 2019, 8 Sobh, <https://8am.media/a-comparative-study-of-karzais-political-and-political-management-techniques/>
- Farooqi Amir Mohammad, Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyümeye Etkisi: Afganistan Örneği, (Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2022.
- Fischer Sabine and Angela Stanzel, Afghanistan: The West Fails – a Win for China and Russia?, Berlin: SWP, <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2021C50/>, Erişim Tarihi: 05.03.2023.
- Flynn James J., *Çağdaş İktisatçılar*, (Çev.) Ergün Tuncalı, Aktaran: Davut Ateş, Milliyet Yayınları, İstanbul 1967.
- Foreign direct investment, net inflows (BoP, current US\$) – Afghanistan, Dünya Bankası Resmi Web Sayfası, Erişim Tarihi: 12.03.2023., <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?locations=AF>
- Gerring John vd., “Democracy and Economic Growth: A Historical Perspective”, *World Politics* 57(3), 2005.
- Ghafoor Abdul, Arzu Rawabit Diplomatik Afganistan ve Türkiye (Afganistan ve Türkiye Arasındaki Diplomatik ilişkiler), Emir Yayınları, 2020.
- Gorzewski Andreas, “Afganlar terörden kaçıyor”, DW, <https://www.dw.com/tr/afganlar-ter%C3%B6rden-ka%C3%A7%C4%B1yor/a-18749527>, Erişim Tarihi: 25.02.2023.
- Gök Şafak, *Afgan Siyasal Hayatında Taliban*, Nobel Yayınları, Ankara, 2021, (ss.01-163).
- Gökhan Katıtaş, “Uluslararası Politik Ekonomi Var Olanın Fark Edilişi”, *Uluslararası Politik Ekonomi* I, Editör: Arzu Al vd., Savaş Yayınevi, Ankara, 2017, (ss.143-159).

- Gülizar Samur Gökmen, “Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XV, Sayı:1, 2013, (ss. 45-71).
- Hakimi Abdulkadir, “Ab hayi Afganistan; Az sarmayayı pol ta Sarmayayı jan” (Afganistan Suları; Para Sermayesinden Can Sermayesine Kadar), <https://8am.media/afghan-waters-from-the-capital-of-money-to-the-capital-of-life/>
- Hamsici Mahmut, “Türkiye'deki Afganlarla ilgili neler biliniyor?”, BBC, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-58342885>, Erişim Tarihi: 25.02.2023.
- Harooni Mirwais, “Afghanistan signs major oil deal with China's CNPC”, <https://www.reuters.com/article/afghanistan-cnpc-idUSL3E7NS40J20111228>, Erişim Tarihi: 19.03.2023.
- Hossein Pourahmadi Meybodi and Bahrami Aref, “New Regional Cooperations in Central Asia and Its Future Outlook”, *Journal of the Faculty of Law and Political Science* 48(3), 2016, pp. 609-629.
- <https://afghanembassy.org.tr/>
- Hussaini Sayed Reza. “Afghanistan in the Trap of an Ethnic Security Dilemma: Is There Any Solution on the Horizon?.” 2023, *Journal of Social and Political Sciences*, 6(1).
- Ilgar Rüştü, Jean Nicolas Lefilleul, “Az Gelişmiş Ülkelerin Coğrafi Koşullarının Zorladığı Mekâna Bağlı Kalkınma Girişimleri”, *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2011, Cilt: 35, Say: 2, (ss.73-91).
- Inglehart Ronald, Christian Welzel, “How Development Leads to Democracy: What We Know About Modernization”, *Foreign Affairs* 88(2), 2009.
- Irshad Zakir Hossein, “Char Fasle Rawabit Afghanistan wa America” (Afganistan-ABD İlişkileri), https://www.bbc.com/persian/afghanistan/2014/10/141001_k04_afg_us_relation, Erişim Tarihi: 11.03.2023,
- Işık Rıdvan, Az Gelişmişlik Sorunu Demokrasi Krizi ve İnsani Kalkınma Endeksine Göre Az Gelişmiş Demokrasiler, (Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2006.
- İstikbal Deniz, *Çin'in Afganistan Politikası Fırsatlar ve Riskleri*, SETA Analiz, Sayı:355, 2021, s.10.

- Jafariyan Rasul, “Ghaznawiyān Dar Afghanistan va Panjab” (Afganistan ve Pencap'taki Gazneliler) 2006, Payghahi İtlah Rasani Hawzah, <https://hawzah.net/fa/Article/View/5566/%D8%BA%D8%B2%D9%86%D9%88%DB%8C%D8%A7%D9%86-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%D9%81%D8%BA%D8%A7%D9%86%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86-%D9%88-%D9%BE%D9%86%D8%AC%D8%A7%D8%A8>
- Jahfari Fatima Mirza, “Rawayat Rozhayi Kodatah Kamonisti Afghanistan va Piroziyi Mujahidin” (Afganistan'daki komünist darbe günlerinin ve Mücahitlerin zaferinin öyküsü), 2022, Mehr News <https://tinyurl.com/4h4vry3f>
- Johnson Thomas H., M. Chris Mason, “Understanding the Taliban and insurgency in Afghanistan.” 2007, *Orbis*, 51(1), 71-89.
- Jones Seth G., “The Rise of Afghanistan's Insurgency: State Failure and Jihad”, *International Security* 32(4), 2008.
- Jones Seth G., “The Rise of Afghanistan’s Insurgency: State Failure and Jihad”, *International Security* 32(4), 2008, p. 7- 40, <https://www.belfercenter.org/publication/rise-afghanistans-insurgency-state-failure-and-jihad>, Erişim Tarihi: 12.12.2022.
- Junior Worldmark Encyclopedia of Physical Geography: Afganistan to Comoros (Vol.1)*, Karen Ellicott, Susan B. Gall (Eds.), (USA: The Gale Group Inc., 2003), s.1; *The World’s Nations and Cultures*, George Thomas Kurian (Ed.), New York: Infobase Publishing, 2007.
- Karadeli Cem, “Afganistan’da 2001-2021 Dönemi: Uluslararası Müdahale ve Devlet İnşası Süreci”, *Afganistan’da Taliban Dönemi Bölgesel- Küresel Bakış ve Türkiye Açısından İnceleme*, Editörler: Oktay Bingöl, Yelda Ongun, Nobel Yayınları, Ankara, 2022, (ss.07-392).
- Karadere Mervenur Lülecı, *Afganistan: Asya’daki Stratejik ÇıkmaZ*, Rapor, İnsamer, 2015.
- Karagül Mehmet, *Tehdit ve Fırsatlarıyla Dünya Ekonomisi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2010, s.73, Aktaran; Sumru Bakan, Esra Karapınar Kocağ.
- Karakaş Mehmet, Murat Çak, “Yolsuzlukla Mücadelede Uluslararası Kuruluşların Rolü”, *Maliye Dergisi*, Sayı:153,2007, (ss.163-192).
- Kayani Darwish, “Qaumi Arya Markazi Mutaliat Khilij Fars” (Arya Kavmi Hilic Fars Mütealiye Merkezi), <https://www.azargoshnasp.net/history/Aryan/qowmaryayikiya.htm>

- Kayataş Gizem Deniz, Yoksullukla Mücadelede İstihdam Politikalarının Rolü, Uzmanlık Tezi, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara, 2014.
- Kehzad Ahmed Ali, *Afghanistan Dar Partawi Tarikh* (Afganistan Tarih ışığında), Kabul, 2011.
- Khah Ajmal Khair, Afganistan'ın Dış Politikası: Kuramsal Yaklaşım ve Uygulama Meseleleri (2014-2021), (Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2023.
- Khalfin Nuftula Haronovich, Çev. Aziz Aryanfar “Shikast Tajawuz Biritanya Bar Afghanistan” (İngiltere'nin Afganistan'ı işgali başarısız oldu), 1959, <https://www.arianfar.com/books/2011021502.pdf>
- Khangahi Fatemeh Dehghan, “Taliban Yönetimi ve İran'ın Yaklaşımı: Bir Çıkmaza Sarılma”, *Afganistan'da Taliban Yönetiminin Küresel ve Bölgesel Etkileri Kongresi*, İstanbul Arel Üniversitesi, 2022.
- Kinzer Stephen, *İpek Yolu'nda Kara Altın, 11 Eylül'den Afganistan'a ABD İmparatorluğu*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2004.
- Knyazev Alexander, “Avrasya'nın Büyük Güçlerinin Mevcut Afganistan Politikaları:(Rusya, Çin, Hindistan ve İran)”, Çev. Sercan Doğan, Cilt: 3, Ağustos 2011, https://www.orsam.org.tr/d_hbanaliz/7alexander.pdf, Erişim Tarihi: 01.01.2023.
- Kurtuluş Rıza, “Nadir Şah”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nadir-sah--afgan> Erişim Tarihi: 12.03.2023.
- Kutlu Erdi, “Kapitalist Dünya Ekonomisi Bağlamında Weber, Mandel, Polanyi ve Gilpin Açısından Az Gelişmişlik Sorunsalı ve Gelişmişlik Olgusu”, *1st International Conference on Trends in Advanced Research*, Konya, 2023, (ss.286-296).
- Lee Jonathan, Çev. “Mohammad Mohammadi, Bataj o Takht Rasidan Ahmed Shah Abdali Miyani Afsane va Vaqihiyat” (Ahmad Shah Abdali'nin tahta çıkışı; Efsane ve gerçek arasında), 2020, <https://www.etilaatroz.com/96791/reaching-throne-of-ahmad-shah-abdali-between-myth-and-reality/>
- Levi-Faur David, “Economic Nationalism: From Friedrich List to Robert Reich”. *Review of International Studies*. 23, Aktaran; Arzu Al, 1997, 359-370.
- Maley William, Çev. Abdul Ghafar Mohiq, “Afghanistan Taliban va Siyasethayi Jahani ” (Afganistan, Taliban ve küresel siyaset), 1998, Shar Taranah.

- Mallinson Kate, “Afghanistan creates tricky new reality for Central Asia”, <https://www.chathamhouse.org/2021/08/afghanistan-creates-tricky-new-reality-central-asia>, Erişim Tarihi: 23.03.2023.
- Manağbi Mohammad Taghi, “Miras Siyasi Amir Habibullah Va Shah Amanullah” (Amir Habibullah ve Shah Amanullah'ın Siyasi Mirası), 2022, Etilaatroz, <https://www.etilaatroz.com/135169/political-legacy-of-amir-habibullah-and-shah-amanullah/>
- Mark Phythian, “The Illicit Arms Trade: Cold War and Post-Cold War”, *Crime, Law & Social Change* (33), 2000.
- Mccooy Alfred W., “Coercion and Its Unintended Consequences: A Study of Heroin Trafficking in Southeast and South West Asia”, *Crime, Law & Social Change* (33), 2000.
- Mehmet Saray, “Ahmed Şah Dürrânî”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-sah-durrani>, Erişim Tarihi: 12.03.2023.
- Metin Mutanoğlu, *Moğol İstilasından Amerikan İşgaline Afganistan*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Naeim Omid Mohammed, Federal Devlet Modelinin Afganistan İslam Cumhuriyeti’nde Uygulanabilirliği, (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir, 2017.
- Nasimi M. Najim, Jay Sagin, N.T.S. Wijsekera, “Climate and Water Resources Variation in Afghanistan and the Need for Urgent Adaptation Measures.” 2020, *Int. J. Food Sci. Agric*, 4, 49-64.
- Nasir Jamal Abdul and Sohail Akhtar, “Demographic Bonus in Afghanistan.” 2019, *Central Asia*, 84(Summer), pp. 81-87.
- Nasrat Qaisar, *Parlamentar Hükümet Sistemleri ve Afganistan İçin Parlamentar Hükümet Sisteminin Uygulanabilirliği*, (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi), İstanbul, 2020.
- Neshat Radio, “Danistani Hayi Afghanistan Bakhsh Awal Tarikh va Jughrafiya Hamlahi Musulmanan 643-661” (Afganistan Bilgisi, İlk Bölüm, Tarih ve Coğrafya: Müslüman İstilasası, Raşidin Halifeliği Sırasında Afganistan) (M.S. 643-661), 2016, <https://www.radioneshat.com/fa/news/2355>
- Neumann Ronald, *Failed Relations between Hamid Karzai and the United States*, U.S. Institute Of Peace, 2015, pp.8-15; <https://www.usip.org/publications/2015/05/failed-relations-between-hamid-karzai-and-united-states-what-can-we-learn>, Erişim Tarihi: 13.03.2023.

- “Nishast Ghayri Alani Majlis Dar Barayi Avzayi Afghanistan Izharat Mohim Sardar Aqani Dar Jalsa Ba Namayandagan” (Meclis'in Afganistan'daki duruma ilişkin kapalı toplantısı/Serdar Qaani'nin temsilcilerle yaptığı toplantıda önemli açıklamaları), 2021 Jahan News, <https://tinyurl.com/8k4h28dt>
- Obayd Naqibullah, “11 Eylül Saldırısı Sonrası Afganistan'daki Ekonomik Kalkınma Dönüşümü”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, ss.131-158.
- Omar Sohrab, Sovyetler ile ABD'nin Afganistan Hezimetini ve Ödenen Ağır Bedel, *Independent*, Yayın Tarihi: 9 Mayıs 2022, Erişim Tarihi:05.05.2023, <https://www.indyturk.com/node/507136/d%C3%BCnya/sovyetler-ile-abdnin-afganistan-hezimetini-ve-%C3%B6denen-a%C4%9F%C4%B1r-bedel>
- Ozan Emre, “Çok Kutuplu Uluslararası Sistemde Büyük Güç Rekabeti ve Afganistan”, *Afganistan'da Taliban Yönetiminin Küresel ve Bölgesel Etkileri Kongresi*, İstanbul Arel Üniversitesi, İstanbul, 2022, s. 150-151.
- Öniş Ziya, Mustafa Kutlay, *Uluslararası Politik Ekonomi*, Editör: Şaban Kardeş ve Ali Balcı, *Uluslararası İlişkiler'e Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, İmge Yayınları, Ankara,2014, (ss.01-11).
- Özdağ Hande Orhon, “Afganistan'da İkinci Taliban Dönemi: Bölgedeki Riskler ve Fırsatlar”, *Afganistan'da Taliban Yönetiminin Küresel ve Bölgesel Etkileri Kongresi*, İstanbul Arel Üniversitesi, 2022,.
- Özdil Kemal, Fikrî Mülkiyetin Küresel Ekonomi Politikası, (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013.
- Özkalkan Kendal, “Yolsuzluğun Önlenmesinde Denetimin Rolü ve Etkinliğinin Artırılması”, *İstanbul Journal of Social Sciences* Year: 2019, Issue:24, (ss.01-22).
- Özsemerci Kemal, “Türk Kamu Yönetiminde Yolsuzluk ve Yozlaşmanın Kültürel Altyapısı”, *Sayıştay Dergisi* Sayı: 58, (ss.03-20).
- Öztürk Mustafa; Başak Işıl Çetin, “Dünya ve Türkiye'de Yoksulluk ve Kadınlar”, *Journal of Yaşar University*, 2019, (ss. 2661-2698).
- Pandey Shubhangi, “Understanding China's Afghanistan Policy: From Calculated Indifference to Strategic Engagement”, *Observer Research Foundation*, Issue Brief No. 305, 2022, <https://www.orfonline.org/research/understanding-chinas-afghanistan-policy-from-calculatedindifference-strategic-engagement-54126/>, Erişim Tarihi: 20.03.2023.
- Pantucci Raffaello, “Central Asia and Afghanistan”: Old Fears, Old Actors, New Games, <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/central->

[d9%85-%d9%85%d8%ba%d9%88%d9%84-
%da%86%d9%86%da%af%db%8c%d8%b2-
%da%86%d8%ba%d8%aa%d8%a7%db%8c.html](https://tinyurl.com/jcebhmhu)

Sayah Online, “Mavkuayet Jughrafiyayi Mukhtalif va Marz Hayi Afganistan” (Afganistan’ın Farklı Coğrafi Konumu ve Sınırları, 2013, <https://tinyurl.com/jcebhmhu>)

Sayed Janbaz Khumchany, Türkiye Afganistan İlişkileri: 1991-2014, (Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Trakya, 2019.

Sezal Levent, *Küreselleşme ve Yoksulluk, Kalkınma Yazıları Teori ve Uygulama*, Editör: M. Akif Kara, Mustafa Baylan, İksad Yayınevi, 2020, (ss.1-40).

Shah Tushaar, Aditi Deb Roy, Asad S. Qureshi, Jinxia Wang, “Sustaining Asia’s groundwater boom: an overview of issues and evidence”, *In Natural Resources Forum*, 2003, May, Volum: 27, No. 2, pp. 130-141). Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd.

Shahab Ahmed Zahid, Bhatnaar Stuti, “Pakistan-Afghanistan Relations and India Factor”, *Pakistan Horizon: Pakistan’s Foreign Policy Analysis (PFPA)*, c. 60, Kabul, 2007, pp. 2-27.

Sharma Prakhar, “India–Afghanistan Relations, Pragmatism towards Political Normalisation” (*Routledge Handbook on South Asian Foreign Policy*), Area Studies, Politics & International Relations, Edition: 1st Edition, India, 2021.

Shokry Omid, Chashm Andaz Rawabiti Ettihadiyayi Avropa va Afghanistan Pas Az Saltahi Taliban (Taliban yönetiminden sonra AB-Afganistan ilişkilerinin gelecek perspektifi), *Independent Persian*, 10.03.2023, <https://tinyurl.com/msw87apz>

Shroder John Henry, “Physical Resources and The Development of Afghanistan”, *Studies in Comparative International Development*, 1981, (pp. 36-63).

Sidky Homayun, “War, Changing Patterns of Warfare, State Collapse, and Transnational Violence in Afghanistan: 1978-2001”, *Modern Asian Studies* 41(4), 2007.

Small Andrew, “China’s Caution on Afghanistan-Pakistan,” *The Washington Quarterly*, July, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/legacy_files/files/publication/twq10julysm_all.pdf , Erişim Tarihi: 15.03.2023.

Spinghar Jandad, Siyaset Khariji Turkey dar Qebal Afghanistan pas az 2001 (Türkiye'nin 2001 Sonrası Afganistan'a Yönelik Dış Politikası), Yayıncı: Afganistan Yüksek Öğrenim Enstitüsü, Dağıtım: Afganistan Kütüphanesi Yüksek Öğrenim Enstitüsü, Kabul, 2018).

- Stanakzai Nasrullah, 8 sobh, “Negahi ba Rawabit Siyasi Afghanistan wa Hind” (Afganistan ve Hindistan arasındaki siyasi ilişkilere bir bakış), <https://8am.af/look-at-the-political-relationships-between-afghanistan-and-india/>, Erişim Tarihi: 22.03.2023.
- Stepanova Ekaterina, “Russia and the Search for a Negotiated Solution in Afghanistan”, *Europe-Asia Studies*, 73(5), 2021, pp. 928-952.
- Sujay Bhattacharya, India Today, “40 years of ups and downs in India's Afghan policy”, New Delhi, August 26, 2021, <https://www.indiatoday.in/news-analysis/story/40-years-of-ups-and-downs-in-india-safghan-policy-1845809-2021-08-26>, Erişim Tarihi: 21.03.2023.
- Sun Yoon, “Afganistan'ın Çin Stratejik Değerlendirmesi”, War On The Rocks Madanyat.Daily, <https://madanyatdaily.com/china-strategic-assessment-of-afghanistan/>, Erişim Tarihi: 18.03.2023.
- Şahin Selami, Ekonomik İstikrarı Sağlama Aracı Olarak Harcama Kuralları: AB Ülkeleriyle Karşılaştırmalı Analiz, (Dumlupınar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2018.
- Talash Faridullah, Afganistan-Çin İlişkileri, (Niğde Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2016.
- Tellis Ashley and Jeff Eggers, U.S. Policy in Afghanistan: Changing Strategies, Preserving Gains, Carnegie Endowment for International Peace, 2017, <https://carnegieendowment.org/2017/05/22/u.s.-policy-in-afghanistan-changing-strategies-preserving-gains-pub-70027>, Erişim Tarihi: 13.03.2023.
- Thomas Clayton, “Taliban Government in Afghanistan: Background and Issues for Congress”, *Congressional Research Service*, 2 November 2021, (ss.1-41).
- Thoumi Francisco E., “The Rise of Two Drug Tigers: The Development of the Illegal Drugs Industry and Drug Policy Failure in Afghanistan and Colombia”, (Ed: Francisco E. Thoumi) Routledge, 2007.
- Topgül Seda, “Türkiye’de Yoksulluk ve Yoksulluğun Kadınlaşması”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, 2013, (ss.277-296).
- Töre Sivrioğlu, Ahmad Jawid Türkoğlu, *Afganistan Tarihi: Başlangıçtan Günümüze*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2017.
- Treisman Daniel, “Why Putin Took Crimea?: The Gambler in the Kremlin”, *Foreign Affairs* 95(3), 2016.

- Tüysüzoğlu Göktürk, “NATO-Rusya Konseyi Toplantısı’nın Ardından”, Uluslararası Politika Akademisi Yayınları, <http://politikaakademisi.org/nato-rusya-konseyi-toplantisininardindan/>, Erişim Tarihi: 24.03.2023.
- Tytler A. Fraser, “Afghanistan: A brief description”, *Journal of The Royal Central Asian Society*, 29(3-4), 1942, pp. 165–175.
- Uluslararası Af Örgütü, Dünyada İnsan Hakları Durumu, İstanbul, 2010, <https://www.amnesty.org/en/wpcontent/uploads/2021/06/pol100012010tr.pdf>
- UNHCR. (t.y.). Refugee Data Finder, <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/download/?url=kR9V4i>, Erişim Tarihi: 27.02.2023.
- Uzun Mustafa, Kamu Ekonomisi Açısından Yolsuzluklar ve Yolsuzlukla Mücadele, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2018.
- Üşür Işaya, “Ekonomi Politik, Zarif Mezar Taşları”, *Praksis Dergisi*, Sayı:10, (ss.211-238).
- Wahab Shaista, Barry Youngerman, *A brief history of Afghanistan*, 2007, Infobase Publishing.
- Watkins Andrew, “A New Method? Europe, India and Afghanistan after 2021”, (Friedrich Ebert Stiftung, 2021).
- World Bank Group, “Benchmarking FDI Opportunities, Investment Horizons: Afghanistan”, *A Study of Foreign Direct Investment Costs and Conditions in Four Industries*, April 2005.
- www.musavirlikler.gov.tr/Afganistan_Rapor_kasim_6_11_2013.pdf Erişim Tarihi: 07.06.2014.
- Yazıcı Sinan, “Siyasal Yapı ve Hayat”, *Afganistan Devlet ve Toplum*, Editör: Onur Ender Aslan, Türk İdari Araştırmalar Vakfı, Ankara,2022, (ss.179-230).
- Yegin Mehmet vd., “Afganistan’ın Geleceği Var mı?”, *Analist* 2(17), 2012.
- Yıldırım Selda Geyik, “Göç ve Afganlar: İstikrarlı Mülteciler”, *Göç Araştırmaları Dergisi* 4(2), 2018, s. 131, 139.
- Yıldız Noriddin, Afganistan’da Devlet İnşası ve Anayasa Yapım Süreçleri, (Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2022.
- Yılmaz Aliye, "Amanullah Han’ın İslahatları ve Atatürk", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı:21, (ss.155-165).
- Yılmaz Kübra, “İran ve Taliban”. İnsamer Analiz, 15.10.2021.

- Zahin Humayoon, Afganistan Siyasal Yaşamında İslâmî Hareketler (1969-1996), (Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2021.
- Zengin Gamze Turgaylı, “Siyasi İstikrar, Ekonomik Gelişme ve Demokratikleşme Bağlamında Bir Türkiye Değerlendirmesi”, *Subject Area Social Sciences, Economy, Law and Policy*, Year: 2022 Vol: 8, Issue: 93, (ss.100-112).
- Zhao Huasheng , "*Afghanistan and China's new neighbourhood diplomacy*", The Royal Institute of International Affairs, 2016, pp. 24-31, <https://www.jstor.org/stable/24757681>, Erişim Tarihi: 17.03.2023.
- Zülfikar Berna Şafak, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele Yöntemleri: Katılımcı Bir Yaklaşımla Sosyal Riski Azaltma Projesi'nin Başarı Değerlendirmesi-Ankara İli Örneği, (Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010.

ÖZGEÇMİŞ

Sayed Asrar SHARUKH, 2017 Yılında Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin Ekonomi Bölümünden mezun olmuştur. 2019 yılında Karabük Üniversitesi Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında Yüksek Lisans programına başlamıştır. İyi derecede: İngilizce, Türkçe, Farsça, Hintçe ve Özbekçe dillerini bilmektedir.